ԹՈՒՐՔԱՀԱՅՈՑ

ՀԻՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ եւ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՔ

Digitized by Google

Digitized by Google

Mrmerean, H.G. (Harutiwn G.), 1860-19..
345

ԹՈՒՐՔԱՀԱՅՈՑ
ՀԻՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ
ԵՒ
ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՔ

1740–1890

175 p.

ԳՐԵՑ
Յ. Գ. Մ.

معارف نظارت جلیله‌سنك ١٠٩ نومرولی و فی ١٦ مایس ٣٢٤ تاریخلو
رخصتنامه‌سیله طبع اولنمشدر

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱՆԵԱՆ
Կալաթա, Գուրշունլու խան, թիւ 7
1908

Digitized by Google

Digitized by Google

GRAP
ERE-11
972
C 3/10-199

ՄՈՒՏՔ

ԹՈՒՐՔԱՀԱՅ հին վաճառականութեան եւ վաճառականներու վրայ այս ամփոփ ընձեռուածն՝ յատկապէս արդի թուրքահայ վաճառականներուն համար պատրաստուած է, որպէս կարեւոր յուշարար մը իրենց ծագումին եւ նախորդաց:

Մենք՝ իբրեւ նախաձեռնարկ այս գործին՝ ունենալու էինք մեր դժուարութիւնները ու ի հարկէ թերութիւններն ալ: Մեր տասնամեայ գործնական փորձառութիւններն ու փորձագէտ ծանօթներու հաղորդած տեղեկութիւններն՝ բաւականապէս նպաստեցին հարթելու դժուարութիւնները ու թեթեւցունելու թերութիւնները:

Ստուերագիծ պատկեր մըն է՝ որ կուտանք ասով մեր թուրքահայ վաճառականներուն եւ վաճառականութեան հետամուտներուն՝ մաղթելով որ *Առաջին այս սակաւուց յաջորդ վերջիններն՝ ունենան ամբա՛ւ* յաջողութիւններ հրապարակի մը մէջ, ուր հին ժամանակներէ հետէ ասպարիզած է հայ տոհմը մեծամե՛ծ յաջողութեամբ:

Digitized by Google

Digitized by Google

ՄՈՒՏՔ

ԹՈՒՐՔԱՀԱՅ հին վաճառականութեան եւ վաճառականներու վրայ այս ամփոփ ընձեռուածն՝ յատկապէս արդի թուրքահայ վաճառականներուն համար պատրաստուած է, որպէս կարեւոր յուշարար մը իրենց ծագումին եւ նախորդաց:

Մենք՝ իբրեւ նախաձեռնարկ այս գործին՝ ունենալու էինք մեր դժուարութիւնները ու ի հարկէ թերութիւններն ալ: Մեր տասնամեայ գործնական փորձառութիւնները ու փորձագէտ ծանօթներու հաղորդած տեղեկութիւնները՝ բաւականապէս նպաստեցին հարթելու դժուարութիւնները ու թեթեւցունելու թերութիւնները:

Ստուերագիծ պատկեր մըն է՝ որ կուտանք առով մեր թուրքահայ վաճառականներուն եւ վաճառականութեան հետամուտներուն՝ մաղթելով որ *Առաջին այս սակաւուց յաջորդ վերջիններն՝ ունենան ամբա՛ւ* յաջողութիւններ հրապարակի մը մէջ, ուր հին ժամանակներէ հետէ ասպարիզած է հայ տոհմը մեծամե՛ծ յաջողութեամբ:

Digitized by Google

Digitized by Google

ԹՈՒՐՔԱՀԱՅՈՑ
ՀԻՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՔ

«Եւ եղիցին առաջինքն քո սակաւ, եւ վերջինքն քո ամբաւ:» ԳԻՐՔ ՅՈԲԱՑ Ը. 7.

Ա.

1740—1800

ԹՈՒՐՔԻՈՅ նման գեղեցկադիր հաղորդական ու միջնազգային երկիր մը՝ հին պատմական ժամանակներէ հետէ ունեցած է մեծ կարեւորութիւն վաճառական, մանաւանդ Միջերկրականի ու Սեւ ծովի ափանց վրայ, ուր յոյն փիւնիկ ու եգիպտական գաղթականութիւնք առեւտրած են յաջողապէս պատմական ատեններէ ի վեր։

Վերջին չորս հինգ դարերու միջոցին՝ հայե՛րն ալ ցուցած են հոն կարեւո՛ր գործունէութիւն, մանաւանդ ասիական հայերը, որ շատոնց նշանաւոր հանդիսացած են ցամաքային վաճառականութեան մէջ. բայց մեր տեղեկութիւնք չեն կրնար հասնիլ առ այժմ 150—160 տարիէն անդին։ Եւ արդէն մեր նկատած շրջանակն ալ այդ ժամանակամիջոցն է միայն՝ իբրեւ մօտաւորագոյն կցորդ և նախորդ արդի ժամանակաց առեւտրական գործառնութեանց։

Digitized by Google

Հարիւր յիսուն կամ վաթսուն տարուան Թուրքահայոց այդ հին վաճառականութիւնը, որ ընդհանրապէս խառն էր սեղանաւորութեան և միջնորդութեան հետ ու կը կատարուէր գլխաւորապէս տեղական ու նախնական նիւթերու փոխանակութեամբ և մեծաքանակ փոխադրութեամբ, մինչեւ 1835 չունէր ինչ և է ուղղակի արաբերութիւն և գործառնութիւն նշանակելի՝ եւրոպական հրապարակներուն հետ։ Բաց ի Վենետիկի Ճենովայի և Հոլանտայի հին հրապարակներէն, ուր 12րդ դարէն սկսեալ՝ Հայերը կատարած են առեւտրական գործառնութիւններ։

Գրելէ առաջ 1835էն ասդին Թուրքահայոց վաճառականութեան վրայ՝ տա՛նք քանի մը կենսագրական և գործառնական համառօտ տեղեկութիւններ հին Թուրքահայ երեւելի վաճառականներէն ոմանց վրայ՝ սկսելով Ակընցի Երեւանենց Մահտեսի Սեղբեստրոսէն։

Այս Ակընցի Երեւանենց Մահտեսի Սեղբեստրոս Մանուէլեան (Սեզբոս սարաֆ)՝ 18րդ դարու Թուրքահայ մեծ վաճառականներուն ամէնէն առաջինն ու նշանաւորն եղած է, որ կը կոչուէր նաև պազիրկեան պաշի: Եւ էր սեղանաւոր ամէնաճոխ ինչպէս նաև վաճառապետ արքունի։(1) Իր ժամանակին Կ. Պոլսի մէջ ամէնէն մեծատուն և ազդեցիկ Հայը, որուն հարստութիւնը մինչեւ ցարդ առակաւորեալ է Թուրքահայերուն մէջ։ Դժբաղդաբար իր գործառնութեանց ու առեւտրական ընթացքին վրայ՝ ինչ և է մանաւոր տեղեկութիւններ հասած չեն մեզի։ Բարերարած է գլխաւորապէս Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին, ինչպէս կը գրէ Աստուածատուր եպս.ի երկհատոր Պատմութիւնն Երու-

(1) Ըստ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի։

սաղէմի (տպագր. 1890), և վախճանած է ի Կ. Պոլիս, Սահակ Պարթեւի տօնին երեկոյին, 1754 Փետր. 5ին։

Իրեն լիբ յաջորդած է՝ 1750էն ետքը՝ Թուրքահայոց երկրորդ մեծ թանգարը 18րդ դարուն, Ակընցի Եաղուպ աղան, որ նորոգած է հիմէն Մուշի Ս. Կարապետի վանքը[1]*, որ և մեծարուած էր Կ. Պոլիսի ամէն ազգաց ժողովուրդներէն, և Թուրքահայերուն մէջ՝ 1453էն ի վեր՝ ծայնիվայր հազիւ երկու հոգի տեսնուած էր հաւասարապատիւ և հաւասարահարուստ իրեն. մա՛րդ՝ Ղազէզ Յարութիւնի նման։*

Այս Եաղուպ աղայ Յովհաննէսեան՝ ձեռնտու էր նաև Նալեան Յակոբ Պատրիարքին շատ գործերու մէջ, և Նալեան ալ՝ իր Երուսաղէմի պատրիարքութեան միջոցին՝ կը թղթակցէր անոր հետ շատ անգամ և կը հրաւիրէր ուխտի յԵրուսաղէմ՝ անուանելով զայն, իր վաճառական ընդարձակ գործառնութեանց համար, վանառապետ արքունի, Նոր Յովսէփ գեղեցիկ ժամանակին ու երկրորդ Զօրաբաբէլ տաճարաշէն։ *Եաղուպ աղայ Երուսաղէմ ուխտագնաց ըլլալով՝ դարձին իր հետ բերաւ Կ. Պոլիս ու մայրաքաղաքին Պատրիարքութեան աթոռը բազմեցուց Նալեան Սրբազանն՝ ըստ թախանձագին փափագի այս վերջինին։*

Կա՛ն մինչեւ ցայսօր Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ՝ Պէքեար Թաղի կից երկու չնորհքով հինաւուրց սենեակ, որ կը կոչուին Եաղուպ աղայի չարտախ։ *Կա՛ր նաև նոյն վանքին մէջ պղընձի յիշատակարան տախտակ մը, որուն վրայ մի առ մի գրուած էին Եաղուպ աղայի բարեպաշտական ընծաներն ու յիշատակները՝ նուիր-*

---

[1] Յովհ. Հաննայ. Պատմ. Երուսաղէմի. Տպագրութիւն Բ. 1767, (էջ 139).

Digitized by Google

ուած միայն Ս. Յակոբայ տաճարին, 3—4000 լիրայի մօտ արժէքով։[1]

Եաղուպ աղայի գործունէութեանց տեսակին վրայ չունինք մանրամասն տեղեկութիւն։

1730—45ի միջոցները՝ փայլած է Կ. Պոլիսի հրապարակին վրայ Բաղէշէ գաղթական մեծատուն Եուսուֆ չէլէպին՝ Կ. Պոլիսի արդեան Եուսուֆեանց նախահայրը, որ և հիմնագործը կը համարուի Կ. Պոլիսի նշանաւոր Հայ սահարքճիներուն. Ինք թուի թէ իր ժամանակի հնչուն ժամացոյցները բերել կու տար գլխաւորապէս Անգղիայէն ու կը վայելէր՝ պատկառելի հարստութեան մը հետ՝ պատկառելի անուն և դիրք։ Իրմէն սերած կաւանդուին 19րդ դարու սկիզբը սահաթճի Բաղդուլիմէոս, և Տիգրան Եուսուֆեան Զարեհ ու Երուանդ Եուսուֆեանք, կարծենք նաև Յովսէփ Եուսուֆեան։

1760—63ի միջոցը՝ նշանակուած են մեծ Վէզիրին վաճառապետ (պազիրկեան պաշի) Պօղոս Ղազար ու Ասլան ամիրաները։ Ղազար ամիրան շուտ ինկաւ,[2] ու ասոնց երեքին միանգամայն յաջորդեցին՝ Ճանսուզեան Սարգիս ոմն և Սաքայեան Մարտիրոս։ Նոյն միջոցները Ագուլիս քաղաքին հայ բնակիչները, որ 10000 տունէ աւելի էին, ցրուեցան աշխարհի սփիւռքը՝ մանաւանդ Կ. Պոլիսի շուրջը. ասոնք ըստ մեծ մասին հնդկական վաճառականներ էին ու իրենցմէ սերեցան շատ հայ մեծատուններ, որոնց շատը բարերար եղան եկեղեցւոյ տը-

---

(1) Սեղբեստրոսի և Եաղուպ աղայի բնակութեան ամառային ապարանքն են եղեր՝ Վերին Վոսփորի եւրոպական եզերքին վրայ այժմեան ռուսական և ֆրանսական դեսպանատուները։

(2) Սահակ աղայ Ղազարոսեան՝ աներն Ապրոյեանց (հանգուցեալ ի Գատըգիւղ) և իր եղբարքը սերած են այս Ղազար ամիրայէն։

Digitized by Google

պագրութեանց և վանորէից՝ հօճայ տիրացուով առագութեան։

Շատ նշանաւոր է նաև ամասիացի Մանուկ օղլու Կարապետ, և ունի իր մասնաւոր կենսագրութիւնը ֆրանսերէն։

Այս Կարապետ Մանուկ օղլու՝ ծնաւ Ամասիա քաղաքն հարուստ և ազնուական ծնողքէ, 1755ին։ Տասն և եօթն տարեկան հասակին՝ սկսաւ վարել ինքնագլուխ իր հօր վաճառատան գործերը. քսաներեք տարեկանին՝ վաղ իսկ ամուսնացած՝ անցաւ եկաւ Կ. Պոլիս, ուր սկսաւ առևտրական մեծագոյն գործերու։ Սեղանաւորութիւն ալ ըրաւ շատ փաշաներու, մասնաւորապէս երկու մեծ փաշաներու, որ էին բաղմահուչակ անձնաւորութիւններ։

Մանուկ Օղլույի վաճառաքարձ նաւերը կերթեւեկէին Խրիմ և Ռուսաստան։ Քսան տարի շարունակելով այսպէս թանգար-վաճառականութիւն մը՝ գիզեց մեծ հարստութիւն. ապա սկսաւ վատիլ ու լինալ։

Այդ առաջին անկումէն ետք՝ նորէն կանգնեցաւ օգնութեամբ իր եղբայրներուն, և վերստի՛ն ինկաւ, մինչև որ՝ մղուած արկածներէ ու հիւանդութիւններէ՝ գնաց Սինոպ ու անկէ Եանեա, ուր նորէն տէր եղաւ տունի և դիրքի։

Ապա վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ կըրցաւ ատենի մը համար զբաղիլ դարձեալ իր առևտրական հին գործերով, մինչև որ բախելով մեծամեծ վտանգներու՝ միտքը դրաւ երթալ ապրիլ Ֆրանսա։ Հետզհետէ Վարշաւիա, Պերլին, Վիեննա, Համպուրկ, Լոնտրա և ուրիշ եւրոպական քաղաքներէ անցնելով՝ հասաւ Փարիզ 1823ին։

Հոն՝ իր ամբաւ հարստութեանց նշխարներովը՝ բացաւ արևելքի անուշահոտութեանց խանութ մը Պա-

զար իթալիէնի մէջ, մինչեւ որ հո՛ն ալ հրդեհ մը պատահելով՝ մոխիր դարձուց Կարապետին վերջին հանգրուանը, այնպէս որ եօթանասնամեայ հայ ծերն հարկադրեցաւ ագանիլ գիշերները ճամբաներու վրայ։

Վերջապէս՝ Փրանսացի երեւելի անձնաւորութիւն մը բարեկամ վրան գթալով՝ ապաստան ճարեց անոր հանգանակութեամբ եւ գնեց խանութ մը Պուլըվառ տէ Բանօրամայի վրայ, ուր կապրէր ծերունին՝ ծախելով դիւրագին բաներ։ Սակայն հո՛ն ալ անողոք բաղդն հալածեց զինքը, որովհետեւ օր մըն ալ ինք ամբաստանուեցաւ արգիլեալ ծխախոտ ծախելու յանցանքով, ու դատաստանի ենթարկուելով՝ հազիւ կըրցաւ անպարտ ելնել ու ազատիլ տուգանքէ։ Իր փաստաբանը՝ Տիւբլանդի՝ գրեց իր վարքը. — Վարք Հայուն Կարապետի Մանուկ Օղլուի սեղանաւորի, տպագր. Փարիզ 1828։

Այս յաջորդական ձախողութիւններէն ետք՝ Կարապետ, ա՛լ խելամուտ իր բաղդին դժնէութեան, որոշեց մեկուսանալ Արշիպեղագոսի կղզիներէն մին հանդերձ իր ընտանիքով, ու ապրեցաւ հոն վերջին համեստ իմաստութեամբ մը։

Digitized by Google

Բ.

1800—1840

ՏԱՍՆԵՒՈՒԹԵՐՈՐԴ դարին վերջերն էր նաեւ՝ որ Հայ մը գիւտն ըրաւ ի Գուզկունճուք Վոսփորի թիւլպէնտի վրայ ձեռագործ նկարակերտութեան. որով նոյն կողմերն և ի Սկիւտար Եազմաճիութեան արհեստը բարգաւաճելով՝ պատճառ եղաւ մինչև ցայսօր հարիւրաւոր չունեւոր ընտանեաց ապրուստին և ծնունդ և սնունդ տուաւ քանի մը տասնեակ Եազմայի վաճառականներու։ Կ. Պոլիսի Մեծ չուկային և խաներուն մէջ ու գաւառները և Տէրութեան գլխաւոր քաղաքները՝ Պէրութ, Զմիւռնա, Գահիրէ, Աղեքսանդրիա, արշիպեղագեան կղզիները կը փնտռուին ու յարգի են միշտ Սկիւտարի այս Եազմաները։ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Մխիթարեանը՝ կերգէ հետեւեալ ոտանաւոր տողերով այս գիւտը.

Գուզկունճուք անուն մեծագոյն չէնին,
Աղճատեալ անուն Գօսինիցային.
Այ Բանտէլէյմոն իւր եկեղեցին,
Նիստ Մետրապոլտի հին Քաղկեդոնին:

Տեղի է գիւտի հայ գործաւորին,
Նոր գործարանի ընտիր ներկողին,
Նըկարակերտի գործոց բեհեզին,
Բոլորից այլոց ընտրելագունէն:

Որ թէպէց փոխեալ ի յիւսկիւտարին,
Այլ սօրայս կոչի անուն Էընարչին.
Բանայ զիւր ծաղիկ ո՛չ սոսկ զարնային,
Այլ զարնան յաշնան զանբառառմեշին: (1)

1790էն մինչև 1830՝ *Թուրքահայ առևտր. անգիր պատմութեան մէջ չենք պատահիր հայ վաճառական մեծատունի մը. Նոյն միջոցներն երևելի էին գլխաւորապէս հայ՝ մանաւանդ Ակընցի՝ սեղանաւորները, որոնց մասնական պատմութեան Ա. տպագրութիւնն հրատարակուած ալ է Վիեննայի Մխիթարեանց տպարանէն՝* Հին օրեր ու այդ օրերու մեծատունն *անունով: Այս սեղանաւորներուն մէջ, որոնց ձեռքն էին մեծ փոխատուութեանց փոխանակութեանց և դրամատունի բովանդակ գործողութիւնք, անշուշտ կային քանի մը մեծ հայ վաճառականներ ալ Կ. Պոլսոյ ու գաւառներու չահաստանները, որ կը կատարէին երկիրին արտածութեանց և քիչ շատ ներածութեանց ալ վաճառականութիւնը, գլխաւորապէս Թիւլպէնտի, ներկեալ ու ճերմակ կտաւներու, պասմայի գործեր. բայց վաւերաբար չենք կրնար յիշատակել անոնց անունները: Միայն Տօքթ.* A. Brayer *իր գիտնական երկասիրութեան մէջ՝*(2) *կը յիշատակէ* 1815*էն* 1825 *քանի մը հայ միջնորդներ վաճառականութեան,*

(1) Եոքերը՝ 19րդ դարի առաջին քառորդին՝ կը բացուի Եէնի-զաբույի մէջ Փայրիգայ եազմայի ու քիչ մըն ալ պասմայի համար՝ 120 ճիսքի բաժնուած. Նոյնպէս կը կազմակերպի Սկիւտար Սալաճաքի պասմախանէն ալ. Բարեյիշատակ Սուլթան Մահմուտ ալ ընտրանքով անուանած էր՝ քիչ մը եաքը՝ 12 կամ 24 հատ պէտաքլը թիւճճար զարգացունելու համար արհեստները, որոց մին ալ էր Սեթեան Դաւիթ. Եւ ասոնց բերած գլխաւոր վաճառքն էր Թիւլպէնտ՝ եազմայի համար.

(2) Neuf années à Constantinople et observations par A, Brayer D. M. P. membre de plusieurs sociétés savantes. Paris MDCCCXXXVI.

Digitized by Google

Կարինեցի մեծ հայ վաճառական մը կծծի՝ 230.000 ոսկիի մը տէր ու Հապէշցի Կարապետ ըսուած իններսնամեայ ներհուն Հայ մը, որ իր որդւոյն հետ Եթովպիա կերթեւեկէ եղեր վաճառականութեամբ[1]։ Այս միջոցին Սեբաստիայի մէջ նշանաւոր եղած են՝ Աթթար Յովսէփ՝ հարուստ և առեւտրական ընդարձակ գործառնութեանց տէր։ Գառապաշեան՝ որ մշակած է յաջողութեամբ առեւտր. բոլոր ճիւղերը. այս երկուքն ալ չեն ունեցած իրենց սերունդը շարունակող մը, բայց մինչև հիմա առեւտրական մարդոց մէջ կը յիշուի իրենց անունը։ Ասոնցմէ քիչ ետքը կուգայ դարձեալ Սեբաստիայի մէջ Հայրապետ Շամլեան՝ Տարէնտէցին, որ առաջին անգամ ըլլալով հաստատած է Սեբաստիայի մէջ չուխայի մեծ վաճառատուն մը. ապա բացած է Կ. Պոլիսի մէջ սեղանաւորական մասնաճիւղ մը։ Իր առեւտրական տունը թէ՛ Սեբաստիայի թէ՛ Տարէնտէյի թէ՛ Կ. Պոլիսի մէջ իր պարկեշտ գործառնութիւններով մեծ համակրութեան արժանացած է ու իր համբաւը պահած է բաւական ատեն։ Ասոնց հետզհետէ յաջորդած են Սեբաստիոյ մէջ նշանակելի տուներ, որոնց մէկ քանիին անունը պիտի յիշենք գործիս ընթացքին։ Ասոնցմէ ու աւելի վերն յիշուած քանի մը հին մեծ վաճառականներէն զատ՝ անոնց յաջորդ վաճառական հայերուն անունները հասած չեն մեզի՝ գլխաւորապէս իրենց տուներուն յաջորդութեան չգոյութեան սովորական պատճառով։

---

(1) Dr. Brayer այս Հապէշցի Կարապետէն սորված է Brayer anthelmintica անուանուած ծաղիկին ոյժը։ Այս ծաղիկ կը բուսնի Եթովպիայի մէջ, և Հապէշցի Կարապետ բերել տուած է զայն ու յանձնած Տր. Պրէյըրի, որ և Եւրոպայի Բժշկական ժողովին ներկայացունելով արժէցուցած է զայն և իր անունով յորջորջած։ Տես վերոյիշեալ գիրքին վերջերը, էջ 427—432: Ծաղիկին հին անունն էր Cabotz, Եւբեւս հայերէն կապոցը:

Այդ երանելի մարդիկ՝ Թուրի՝ կանոնաւոր վաճառատետր անգամ չէին գործածեր, որպէս զի գէթ տեղ մը պատահէինք իրենց վրայ ձեռագիր յիշատակարաններու մը։ Կ. Պոլսի և Թուրքիայի գլխաւոր քաղաքաց յաճախաւոր հրդեհներն ու վատնող հրդեհող հովարտայութիւններն և անուսումնասիրութիւններն ալ՝ ոչնչացուցած ըլլալու են շատ բան այդ հինաւուրց յիշատակարաններէն։ Սա միայն կրնանք հաւաստել արձանագրել՝ որ Թուրքահայոց մեծ վաճառականութիւնը, գէթ մինչև 19րդ դար, ցամաքային էր ու չա՛տ ալ չա՛աբեր[1]. և 1830էն ասդին ակսաւ վերածուիլ ծովայինի՝ մանաւանդ Անգղիայի հետ՝ հարկաւորաբար, ինչպէս որ «Ժողովուրդներու վերջին ապաւէնն եղած է ծովային վաճառականութիւնն ըստ Վոլդէրի։ Le commerce maritime a toujours été la dernière ressource des peuples. (Voltaire. Essai sur les mœurs des nations. Introduction). Հին մատենագիրք ցամաքային վաճառականութիւնն ոսկի դարուն և ծովայինն երկաթի դարուն կընծայեն։ Եւ այս պարագայ, ինչպէս հին ու նոր հայերուն վրայ, նոյնպէս ճշմարտուած է գլխաւորապէս հին Փիւնիկեցւոց[2], Կարքեդոնացւոց, Յունաց և 12րդ դարէն մինչև 18րդ դար՝ նաւագնաց Ճենովացի, Վենետիկցի, Բորդուկէզ և Հոլանտացի վաճառականներու վրայ, որ առհասարակ ցամաքի կողմէն անձկացած ու անընդացուած էին։

---

(1) 19րդ դարուն սկիզբն՝ երկու վաճառական հայեր Պարսից աշխարհին ցամաքէն անցան Պուխարա և անկէ Կ. Պոլիս. Հնախօսութիւն Ինճիճեանի հատ. Ա. էջ 241.

(2) Փիւնիկեցիք՝ առաջ կը բնակէին, ըստ Պարսիկ գիտնոց, Կարմիր ծովի եզերքը. ապա անցան Միջերկրականի արևելեան եզերքը, ուրկէ մեծ և յանդուգն նաւագնացութեանց ձեռնարկեցին՝ վաճառականութեան և աշխարհագիտութեան համար։ Տե՛ս Երոդոտոս. (Դիրք Ա. Կղիոյ, հատուած Ա.)։

Digitized by Google

Ստացուած առ ձեռն հին ու նոր ծանօթութեանց վրայէն ակնարկ մը նետելով հին ու նոր Թուրքահայ առեւտրոց վրայ՝ կը տեսնենք որ 1500 Թուականէն ի վեր՝ Ասիայի մերձաւոր և հեռաւոր դեհերէն հետզհետէ Կ. Պոլիս գաղթող և հաստատուող հայերուն ստուար մասը, Տաւրոսեան Քերամնի հին գաղթականութեանց և Կ. Պոլիս բնակացած հին հայերուն հետ, տակաւ առ տակաւ բռնած էր մեծկակ տեղ մը մայրաքաղաքին միջնադղային փորձ խանաթներուն մէջ, որ հռոմէական բլէպներու շարունակութիւն մըն էին։

Կամարակապ Մեծ շուկային պէզէսթէններէն սկսելով՝ մինչեւ Վէզիր խանի, Զուխաճի խանի, Քիւրքճի խանի, Վալիտէ Մեծ-Նոր և Սիւմպիւլ խաներու մէջ ու շրջակայքը բռնած էին արհեստական ու առեւտրական կարեւոր դիրքեր հին հայ չուխաճիները, գազազները, ոսկերիչները(1), ակնագործները (ճէվահիրճի), Թիւլպէնտճիները, եաղմաճիները, շալճիները, պէզճիները, մանրավաճառ մանիֆաթուրաճիները, գալբաքճիները, սահաթճիները, Թոհաֆճիները, պիլէզիկճիները, տեղացի գերձակները, հռչակաւոր քիւրքճիները, տէլլալները, երկաթավաճառներն ու չիլինկիրները։

Հայ ժողովուրդին այս գործօն միջակորեարը՝ քիչ չափ բարեկեցութեան բերումներով և տեղական խորին ծանօթութիւններով և անցուկ կենցաղագիտութեամբ օժտուած՝ կըրցած է երեք հարիւր տարիի չափ կանգուն անկարօտութեան և գործունէութեան մէջ պահել իրեն հետեւորդ Կոստանդինուպոլսեցի արհեստաւոր հասարակ ժողովուրդը, յաճախ որդի ի հօրէ ժառանգելով ճարպիկ

---

(1) Հ. Միքայէլ Չամչեան մեծ Մխիթարեանն ալ՝ եղած է ոսկերչաց Կ. Պոլիսի շուկայէն, ուրկէ 23 տարեկան մեկնած է Ս. Ղազարի Մխիթարեան վանքն ի կրօնաւորութիւն։

Digitized by Google

բարք ու այլամերժ արհեստագիտութիւն մը՝ հրեայ ամենաշխարհիկ ժողովուրդին գրեթէ համանմանութեամբ, հմուտ գործնականի ընթացիկ եղանակներուն, այլ իբրև միշտ անհմուտ տեսականին լայն ու երկնող սկիզբներուն և կանոններուն, որ Արևմուտքի Յաբեթեանց առանձնաշնորհիկ ձիրքն ըլլալ կը թուին։

Միջակորեար այս դասակարգը, որ ձեռնամուխ եղած է ժամանակակից եկեղեցական և կրթական գործունէութեանց ալ՝ մերթ ընդ մերթ հանդիսաւոր պարագաներու, մանաւանդ պատրիարքական ընտրութեանց և աստուածաբանական ժողովներու դարձադարձ առիթներով, երկիւղած ու պաշտպան էր նահապետական սովորութեանց, և կը բաղկանար մեծ մասով բնակեցեալ հին Կ. Պոլսեցիներէ, Կիլիկեցիներէ (գլխաւորապէս ոսկերիչ), Ակընցիներէ (գլխաւորապէս հացագործ և սեղանաւոր), Սեբաստացիներէ (գլխաւորապէս դերձակ, սանդուկապետ, դպիր ևայլն) և բանիբուն այն Կեսարացիներէն (գլխաւորապէս առևտուրի մարդիկ և կառուցապետ բանուորք), որ 18րդ դարուն շատ նշանաւոր եղած էին[1] ի մայրաքաղաքն Թուրքիոյ։

Հաւանական է նաև՝ որ ասոնք իրենց գործած արհեստներն իրենց հետ բերած ըլլան այն բնավայրերէն, ուրկէ կը գաղթէին, մանաւանդ Կիլիկեցիք ու Կեսարացիք. Կիլիկիա ի հնուց ոսկերչաց կայան ըլլալով, և Կեսարիա պատմական շատ հին ատեններէ հռչակուած իբրև կեդրոնավայր Փոքր Ասիայի ցամաքային մեծ վաճառականութեան։

Ասոնցմէ պատրըկաբար զատ և բաւական վեր դիրք մը գրաւած են Կ. Պոլսոյ մեծատուններուն մէջ՝ հինաւուրց մեծ ճարտարապետները, սեղանաւոր և պաշտօն-

---

(1) Տե՛ս Նուրտինեան վարդապետի տաղը ձեռագիր՝ [illegible]ոնեանց միաբանութեան վանքն, Օրթագիւղ Կ. Պոլսոյ։

եայ ամիրաները, զարպհանէցիները, հացապետները, քիւրքճիպաշիներն և ա՛յլ պաշտօնները։

Սակայն այս ամէնուն մէջ՝ բաց ի նախորդով յիշուած քանի մը վաճառապետներէն՝ մեծ վաճառականութեան գլխաւոր ներկայացուցիչներ՝ Թուրք՝ չեն երեւցած մինչեւ 1830-40, կամ անուններին չէ՛ հասած մեզի։ Բաղէշի, Կարսի, Մելդենիի և Կոմանայի շահաստաններուն մեծ վաճառականները՝ Թուրք իրենց բնավայրին վրայ շարունակած են իրենց գործառնութիւնները, անփոյթ հեռաւոր գաղթականութեանց խայծերուն։

1820էն 1835՝ մինչ Կ. Պոլսի հին սեղանաւոր մեծ Ակընցիները տեղի կուտային հետզհետէ գործի ու աշխարհի՛ ալ Թառրէն, Կ. Պոլսի բանիմաց Հայերը կը կեդրոնանային գլխաւորապէս՝ Տիւզեանց պաշտպանութեամբ՝ Զարպհանէյի գործառնութեանց վրայ, և յոյն վաճառականներն ու արեւելցի Ֆրանկները, որ ցայնվայր արմտեաց ու մանիֆաթուրայի առեւտուրները կը կատարէին, կամփոփուէին սեղանաւորական շահադէտ ու հաշուադէտ գործունէութեանց պարունակին մէջ, ուր դժուար էր մուտ գործել օտար լեզուներու անընդել ու միայն Թուրքերէնի և մասամբ իտալերէնի վարժ Հայերուն։ Եւ ահա ծայր կուտար սեղանաւորական և կառուցապետական երկրորդ ու վերջին հին դասակարգ մը՝ ամիրայութեան վերջալոյսին մօտերը։ Ղազէզ Յարութիւն, որդի Կարսցի պէզճիի մը, ղազէզներու համեստ շուկայէն կը բարձրանար Փողերանոցի վարչութեան ու խորհրդականութեան, որով՝ ինչպէս նաև բացառիկ պարագաներու և շնորհներու բերումով՝ Կ. Պոլսի գործօն Հայերուն առջեւ կը բացուէր ոսկեդար մըն ալ լայն գործերու և թեւարկեալ հարստութեանց, մանաւանդ Սուլթան Մահմուտ երջանկայիշատակ Կայսրին առատագթութեամբ։

Digitized by Google

Digitized by Google

Գ.

1840—1852

Այս բարեբաղդ տարիներէն անմիջապէս առաջ է՝ որ կարգ մը սակաւաթիւ բանգէտ Հայեր, առթուելով մանաւանդ յառաջիմաց և ճարտարագէտ յոյներուն և Ֆրաճկներուն մանիֆաթուրայի հրապարակէն տեղի տալէն, ձեռնարկեցին կազմել մանիֆաթուրայի ու երկաթի վաճառական տուներ թէ՛ Թուրքիայի թէ՛ Անգղիայի մէջ։ Մանիֆաթուրաճի ու երկաթավաճառ հայերը՝ ցայն վայր վեր բարձրացած չէին այս ճիւղերուն մէջ տեսակ մը հին օտաճիութենէ ու մաղազաճիութենէ, և հակով վաճառք ծախելն ի Կ. Պոլիս՝ միայն Յունաց ու Եւրոպացւոց առանձնաշնորհն եղած էր։

Մեր առած տեղեկութեանց համեմատ՝ մանիֆաթուրայի այս վաճառականներուն առաջիններն եղած են Մէրասեէտի Գրիգոր Յարութիւն և Յովհաննէս ի Լոնտրա. Մէրասեէտի Գրիգոր նախ յԱնգղիա վաճառաշահած է, ապա ի Թուրքիա զահրէճիութեան պարապելով՝ վնաս կրած. ապա էօչիւրի մեծ գործեր ըրած։ Մէրասեէտիներն՝ իրենց ճոխ ու պերճ կենցաղին համար՝ անուանուած են Մէրասեէտի. Կարապետ և Գրիգոր Թօքաթեան նոյնպէս յԱնգղիա, որ Գափամաճեան եղբարց զուգաժամանակ՝ բացած են անգղիական վաճառականութեան կանոնաւոր լայն դուռները Թուրքահայոց համար 1835էն 1840։

Digitized by Google

1838—1840ին՝ Տատեան Պօղոս և Տատեան Յովհաննէս պէյերը (այս վերջինն հայր հանգուցեալ Բարձր. Յարութիւն-Գարեգին փաշայի Տատեան)՝ տիրացած էին բաւական փայլուն դիրքի Կ. Պոլսի հինաւուրց ազնուականներուն մէջ՝ ըլլալով Տէրութեան պարութճի պաշիներուն յառաջդէմ զաւակները, և՝ իբրև անոնց յաջորդ՝ ունենալով իրենց բարի ու բերրի տրամադրութեան ներքև անսահման վարկ և բարի վստահութիւն՝ Օսմանեան Վեհափառ Ինքնակալին սիրելի ըլլալու աստիճան. մանաւանդ Յովհաննէս պէյ Տատեան, որ խոհո՛ւն գիտո՛ւն և մատենագի՛ր անձնաւորութիւն մըն էր՝ շատ բարեպաշտ ու բարեգործ, և քանիցս ճամբորդեց Եւրոպա մեքենական գիտնաւորութեամբ, ու զոհեց անընդհատ երեք չորս տարի մեքենական գիտի մը ուսումնասիրութեան՝ չարաչար աշխատութեամբ։

Մանուկ, Յարութիւն, Գէորգ և Խաչիկ Քափամաճեան եղբարք՝ ծագումով Տիվրիկէն՝ խնամեցան այդ միջոցներուն Տատեան Պօղոս պէյի հետ, և ա՛ս եղաւ իրենց առևտրական միջակ տաղանդին ու դիրքին (1) համար հզօր առիթ մը՝ Պօղոս պէյի թևարկութեամբ ու եւրոպական համբաւովը՝ բանալու մեծկակ Տուն մը վաճառական ի Մանչէստըր թէ՛ Կ. Պոլսի առևտրական հրապարակին թէ՛ Օսմանեան Տէրութեան հայթայթելու համար մեծաքանակ երկաթ մանիֆաթուրայ ևլն.։

Ունենալով իրենց շուրջն հնարիմաց սակայն մեծ մասով ռամիկ ստորագրելոց բազմութիւն մը, որ ո՛չ տումար բռնել ո՛չ ալ արեւմտեան լեզու մը գիտէր, Քափամաճեանք մինչև 1870 փառաւորապէս վայելեցին անգղիական վաճառատուններու գործարաններու և

(1) Կըսուի թէ Քափամաճեանք առաջ պարզ խափամաճիներ էին Կ. Պոլսի շուկային մէջ։

Տաճկան վարկերու փառաւոր և շահաւոր արդիւնքը ; գլխաւորապէս վաճառելով Ռումէլիոյ և Անատոլույի հրապարակներուն և մեծ բանայիրներուն մէջ ալ ամերիգանի կտաւի և պասմայի մեծաքանակ մթերք՝ ռուֆօրական տեսակներու և ճաչակներու վրայ, որ դեռ չէին պահանջեր այնքան նուրբ խելք և ճարտարութիւն։ Եւ աւելի՝ փառաւորութեամբ ու տեւականութեամբ կը վայելէին՝ եթէ բազմօք զանգուած չըլլային Պոլսահայոց այն անիմաստ չուայլութեամբ և անհաստատ ու ոչ անպատիր վարք ու բարքով, որ գլխաւոր պատճառներն եղած են պարզմիտ հարստութեանց նուազումին։

Թափամաճեանց այս մեծ առաջին տան մէջ կըրթուած մարզուած են Կ. Պոլիսի հրապարակին հին մանիֆաթուրաճիներէն ոմանք, մանաւանդ պասմաճիներէն. որոցմէ կըրնանք յիշել Յովհաննէս Խօնչէկիւլեան՝ հմո՛ւտ Անատոլույի չահաստաններուն փայլուն և նախչուն տեսակներուն, ինչպէս իր կրտսեր եղբայրը՝ Տիգրան Ղօնչէկիւլեան, վարպետորդի ներակրթեալ մը Կ. Պոլիսի հին պասմայի հրապարակին գործառնութեանց և խօսելակերպերուն՝ հմո՛ւտ ժամանակին Ռումէլիոյ չահաստաններուն ճկուն տեսակներուն. Մարտիրոս Թոքաթեան՝ բազմաշխատ գրագիր ու գործակատար մը, որ Յովհ. Տէրոյենցի պարկեշտ դպրոցին աշակերտներէն էր, ու ապա իր արթնամտութեամբն յաջողեցաւ առանձին տուն մը բանալ ի Մանչէստըր և բազմանալ ու բազմացունել իր միւս եղբայրները. նաև ուրիշ կարգ մը երկրորդականներ, որ ապա հիմնեցին իրենց հաչուոյն զատ գործեր և տուներ, և պասմայի զուարթ ու չահաբեր ճիւղը զարգացուցին և բերին հասուցին մինչեւ 1880—1890՝ պասմաճիութեան վերջին ոսկեդարը։

Թափամաճեանցմէ քիչ ետքը՝ Մանչէստըրի մէջ կա-

Նախաւոր վաճառականութեան սկսաւ յառաջիմալ և ուսումնասէր Գանտըրբըրեցի մը, Յովհաննէս Յովակիմեան, որ տասներկու տարի Անգղիոյ մէջ փորձա՛ռուաբար և ղը՛րաբար գործելէ ետք՝ հրատարակեց ի Փարիզ 1860ին Պատմութիւնը Նախնեաց վաճառականութեան, թարգմանելով դայն իր կիրթ որդւոյն՝ Գառնիկ Յովակիմեանի՝ աշխատակցութեամբ բաւական կոկիկ ու գրաբառակերթ աշխարհաբառի մը։ Այս պատմութեան մէջ կաւանդուին՝ դասական պարզ ոճով մը՝ ճշմարիտ և արդար վաճառականութեան սկիզբներն՝ հին Եգիպտացւոց, Եբրայեցւոց, Փիւնիկեցւոց, Կարքեդոնացւոց, Յունաց, Հնդկաց և այլոց վաճառական գործունէութեանց վրայ գործնական ու պատմական ծանօթութիւններով։ Յովհաննէս Յովակիմեան՝ որ հայ վաճառականներու Պապա Նահապետը կը կոչուէր իր երիտասարդ ժամանակակիցներէն՝ միջոց մը քանի մը ղարգացեալներու հետ հիմնեց նաև վաճառական ընդարձակ ընկերութիւն մը, որ չատ չտեւեց. իրեն յաջորդեցին իր արժանաւոր որդիքը՝ Գառնիկ և Յովակիմ Յովակիմեան, առաջինն ի Կ. Պոլիս երկրորդն ի Մանչեսդըր։

Այդ միջոցներուն սկսաւ նաեւ Մուշլեան Յարութիւն անուն անձ մը եւրոպական բազմահրապոյր վաճառականութեան՝ գլխաւորապէս Անգղիոյ մառախլապատ Մանչեսդըր քաղաքին մէջ, ամուսնանալո՛վ ալ հոն անգղիկ օրիորդի մը հետ. և առեւտրական կարճ յաջողութիւններէ մը ետք՝ նուաղեցաւ վատեցաւ և ինկաւ, ինչպէս իրմէն ետք մէկ քանիններու ալ պատահած է այս գժբաղդութիւնը ծանօթ պատճառներով և արտաղութիւններով։ Իր միջնորդութեամբ գնուած է Մանչէսդըրի Upper Brook փողոցին վրայ Հայոց եկեղեցիին ընդարձակ գետինը, և ինք նոյն եկեղեցւոյն կառուցա-

կան հոկող կարգուելով՝ չանեցաւ բաւական դրամ և բաւական մըն ալ խարելով՝ պատճառ եղաւ պարտքի մը, զոր դժուարաւ գոցեցին անդէւոյն վաճառական հո-գաբարձուները։

Դարձեալ Կ. Պոլիսի հրապարակին վրայ՝ Թօփա-ճեաններէն ետք նշանաւոր հանդիսացաւ Բուլմանիա-ցի կամ Սուտրիացի Անճէմ օղլուն Պետրոս, որուն համ-բաւաւոր վաճառատունին մէջ մարզուեցան Կարապետ ու Տիգրան Գարակէօզեան եղբարք, մինչ իրենց մեծ եղբայրը՝ Գրիգոր Գարակէօզեան՝ հիմը կը դնէր անդա-կան հրապարակին վրայ ընդարձակ առևտրական և կալուածատիրական գործերու, որ ապա առին մեծ համեմատութիւններ։ Գարակէօզեան եղբարց կը հովա-նաւորէր գլխաւորապէս իրենց մօրեղբայրը Տակէս աղայ, համեստ ու աղքատասէր անձնաւորութիւն մը։ Իսկ Անճէմ օղլու Պետրոս՝ քանի տարիի չափ պայծառու-թեամբ շարունակելով իր բազմաշահ գործը Կ. Պոլսոյ բանուկ հրապարակին վրայ Զաքմաքճըլարի վերի դլու-խը՝ 200,000 ոսկիի հարստութեամբ անցաւ հաստատ-ուեցաւ եւրոպական մայրաքաղաք մը՝ յետ վախճանին կտակելով իր մնացած հարստութիւնը անդէւոյն քաղա-քապետարանին։ Իր գործն և հռչակեալ անունը՝ փոխա-րինութեամբ մը ձեռք առին Գարակէօզեան եղբարք, որ քանի տարի մը ևս վայելեցին Անճէմ օղլու պաս-մաճի կոչման արդիւնքը։

Ի բնէ զուսպ անտեսագէտ և գործունեայ՝ Գարա-կէօզեան եղբարք, մանաւանդ վաղամեռի՛կն Կարապետ Գարակէօզեան, լո՛ւրջ հանդա՛ւչն և մէթոտի՛կ գործու-նէութեամբ շարունակեցին Անճէմ օղլու անունով պաս-մայի հաստատել ու ծաղկեալ գործը, և յաջողեցան իրենց անունով ալ հիմնադրել Կ. Պոլսոյ ու Անգղիոյ

մէջ Մանիֆաթուրայի առաջին կանոնաւոր տունը, որ ի վերջէ ձեռնարկեց նաև սեղանաւորական ընդարձակ գործառնութեանց և գործի խորհրդաւո՛ր տուրևառներու՝ ամուր և բարեկշռեալ հիմերու վրայ, ինչպէս պիտի գրենք իր կարգին։

Այս միջոցին կը փայլէր նաև Ճէզայիրլեան Մկրտիչ՝ մեծ դրամատէր և մաքսային ու պետական ուրիշ գործերու յանձնառու, որուն պերճամոլ և արձակաբարոյ կենցաղը չո՛ւտ նուազեցուց և նուաղեցուց զինքն իր բարձրութիւններէն։

Նախայիշեալ վաճառականներուն հիներէն մէկ քանին և հին սեղանաւորներէն մաս մը՝ 1839ին յատուկ դրամագլխով (9 քսս. և 49131 ղրշ.) բերել տուած էին Լոնտրայէն, Պարոն Լըմուան վաճառականին ձեռքով, Էսէրի Թիճարէթ անուն նաւ մը և սկսած ալ էին բանեցունել զայն՝ մանաւանդ Սև Ծովի նաւահանգիստները։ Նաւը դժբաղդաբար վտանգեցաւ Սամսոնի առջև, և որովհետև ապահովագրուած էր 12000 լիրայի՝ կարճ դատավարութենէ մը ետք առին փոխարէնը։ Ասոր նման ըրած են դարձեալ՝ ժամանակին հարուստներն՝ առևտրական մեծ ձեռնարկներ, ինչպէս իրենցմէ քանի մը հոգի Շիրքէթ-ի-Խայրիյէի սկզբնաւորական գործողութեանց և հաստատութեանն իսկ բաժնեկից եղած են։ Այս վերջիններէն էր Րէսիմճի Հաճի Մկրտիչ խալֆան՝ ծնած Կեսարիայի յայնժամու միակ հայախօս Մանճուսուն գիւղը, որ և 100ամեայ կնքեց իր գործօն և խոնեմ կեանքն Սկիւտար Իճատիյէ՝ 1893ին։

Ասոնցմէ քիչ առաջ դարձեալ՝ Կ. Պոլսոյ ջոջ հարուստներէն խումբ մը՝ համախոհութեամբ իրարու հետ և համահաճութեամբ Պետութեան, հիմնած էր այն հըսկայ ընկերութիւնը սեղանաւորական, որ՝ հակառակ իր

փառաւոր սկիզբին ու կազմութեան՝ չկրցաւ դիմանալ ընդ. երկար իր ընկերական համագրեալ հարկահաւաքութեանց գործին մէջ, և զեղծմանց ու անկանոնութեանց երեսէն՝ նուազեցաւ հուպ ընդ հուպ ու եղծաւ, տեղի տալով եւրոպական մէթոտով հետզհետէ կազմուած պանքաներու և հաշուետուններու։ Սեղանաւորական այս ընկերութեան պիտի ակնարկենք դարձեալ քիչ մը ետքերը (1)

(1) *Այս ընկերութեան Անատոլույի ըսուած մասին գործակատար էր 1851ին Հաճի Նշան Շիրինեան (հայրը՝ Միհրան ու Երուանդ եղբարց Շիրինեան)։ Վաճառական գործերով Բարիզ և Լոնտրա ուղեւորած անձ մը, որ և միջոց մը Տնօրէն ալ եղաւ Ֆինանսիալ Պանքի (Պանք Օթօմանի Նախորդը) Մեծ Նոր Խանի ճիւղին՝ ըստ զրոյցի իր կրտսեր որդւոյն։*

Digitized by Google

Digitized by Google

Դ.

1852—1860

1854—56ի մեծ դէպքերուն հետ՝ յառաջ եկան առեւտրակա՛ն ալ գործերու մէջ անակնկալ յաջողութիւններ ու բաղդի տօնավաճառներ, որոցմէ օգտուեցան գլխաւորապէս տեղացի բանքէր էսնաֆներն ու վաճառականները, մանաւանդ մանիֆաթուրաճիներն ու ոսկերիչներն և ակնագործները։

Յաջողութեանց այդ շրջանին է՝ որ մանիֆաթուրայի վաճառական տուներն հիմնադրեցին ի Կ. Պոլիս և ի Մանչէսդըր, ու հետզհետէ զօրացան և բարգաւաճեցան՝ Սինանեան, Ալիքսան Եուսուֆեան, Յակոբ Պէշիքթաշլեան և որդիք, Միքայէլ և Յովհաննէս Յակոբեան, Սմբատեան Մանուկ և Յարութիւն Վանցի, Ցնտըքլեան Հաճի Պօղոս, Կիւլպէնկեանք՝ նախ ի Կեսարիա և ի Զմիւռնիա, Հարենց Աբրահամ՝ ծագումով Երևանէն, Զմիւռնայի Եասյեանք, Էքիզլէր, Մանուկեան (Մանիկեան) Սենեքերիմ ու եղբարք, Բալուճճեան Գէորգ և Յովհաննէս՝ վաճառական եւրոպական եազմայի, Մուրատեան Գէորգ, Սիմէոն աղայ՝ վաճառական մականուանեալ, Սեբաստիայի մէջ Յարութիւն Պագալեան, որ 1850ի տարիներն սկսած է հոն վաճառականութեան և մանիֆաթուրայի ու խուրտավաթի գործերով ինչպէս նաև արտածելի ու ներածելի

Digitized by Google

ապրանքի ընդարձակ գործերով զբաղած է։ Ունեցած է առեւտրական յարաբերութիւններ Հալէպի, Տիարպէքիրի, Մուսուլի, Էրզրումի, Գոնեայի, Պրուսայի, Գասթէմունիի ռուսական վաճառաշահ քաղաքներու և Մարսիլիայի հետ։ Իրեն յաջորդած են Սինան Սենեքերիմ և Սրապիոն Պաքալեանք։ Ասոնց պէս ոչ սակաւ ուրիշներ ալ։

Ասոնցմէ զատ և աստիճան մը վար՝ հին առեւտրէն՝ յոյներու և Ֆրանկներու մանիֆաթուրայի մեծ վաճառականութիւնը վարած ժամանակէն՝ կային ու հետզհետէ կաճէին Կ. Պոլիսի խաներուն մանաւանդ Վէզիր խանի, Եալտըզլը խանի, Քէպէճի խանի, Մեծ Նոր խանի, Սիւմպիւլլիւ խանի և Զաքմաքճըլարի զառ ի վայրին վրայ երկրորդական վաճառողներու խումբ մը՝ օտաճի ըսուած, որոց ձեռքն էր հատորով (թոփով) վաճառելը տեղայի ու գաւառացի վաճառող էսնաֆներուն, մինչ հակով (պալեայով) վաճառումն՝ առանձնաշնորհումն էր վերոյիշեալ մեծ վաճառականներուն. և այս խտրանքը տեւեց մինչեւ 1880՝ երբ մեծ վաճառականք ալ սկսան հատորով բաց վաճառել, ու այսպէս՝ օտաճիութիւնը, որ բանուկ ու զատ արհեստ մըն էր հրապարակին միջակ դրամագլուխի և միջասահման կարողութեան տէր անձերու մէջ, հետզհետէ նուազեցաւ ու անհետ եղաւ՝ մեծ վաճառականներու ագահութեան և չահադիտութեան պատճառով։

Իսկ ոսկերիչներու և ակնագործներու գլխաւորներէն՝ այդ միջոցին՝ կըրնանք յիշատակել Տիվրիկցի նշանաւոր Տիւզեանց հին տունէն զատ՝ Կիւմիւշճի Գասպարն՝ անուանի դրամատէր ու դրամագէտ (հայրը՝ Կիւմիւշճեան Գաբրիէլ աղայի), Քէօչէ օղլու Յովսէփ. Յակոբ և Պօղոս եղբարք, Զբաճեան Սարգիս, Մըմըրեան

Գէորգ ու Եղիազար՝ որդի ի հարց հարիւր տարուան ոսկերիչներ (ծագումով Եւդոկիայէն ու Մարաշէն), որ նշանաւոր էին մանաւանդ ադամանդի գնահատութեան մէջ, գույումճը Մելքիսեդ, որ Գումգաբուլի եկեղեցպանութեան մէջ ալ ցոյց տուաւ լուրջ գործունէութիւն, Էդնայեանք՝ որ հետզհետէ փայլեցան ի Կ. Պոլիս և ի Փարիզ։

Նաև Նշաստաճեան Խաչատուր, Քրիս, Կարապետ և Նշան, որոց որդիք յաջողապէս շարունակեցին իրենց հայրենի գործերը, Թոսունեանք, որոց նախահայրերէն էր Իգնատիոս Մուրատճայ տ'Օհսըն՝ օսմանեան երևելի պատմիչ մատենագիրը, Յովսէփ Գագմաճը, Նարկիլէճեան Յակոբ, Գալփաքճեան, Կեսարեան Բարսեղ, Զըպուքճեան և այլք։

Ոսկերչութիւնն՝ ակնագործութեան հետ՝ Կ. Պոլիսի մէջ վաղուց եղած է Հայոց սեպհական փայլուն և փայլեցունող արհեստ մը։ Հին ատեններէ՝ Մարաշցի, Ատանացի, Սէբաստացի, Վանցի, Տիվրիկցի ու Բաղէշցի վարպետներ բարգաւաճեցուցած են այդ արհեստը՝ ժամագործութեան հետ՝ ի Կ. Պոլիս եւս, և ըրած են զայն Հայոց համար մենաշնորհի պէս բան մը, ուր հազիւ քանի մը Հրեաններ ալ յաջողած են մտնել միջնորդաբար երբեմն ալ գործակցաբար։ Սակայն լիւքսի վերաբերեալ ամէն պոռոտ արհեստներու պէս, մանաւանդ իրենց գործած նիւթերուն անծախութեան պատճառով, ոսկերչութիւնն և ակնագործութիւնն ալ չեն կըրցած տեւական ամուր և շահաբեր հիմեր դնել հին և նոր տուներուն մէջ. Նշանակեալ այդ վաղեմի ոսկերիչներէն այսօր հազիւ մէկ երկու հատ կըրնանք տեսնել հրապարակին վրայ՝ անանկ յաջողութեամբ շարունակուած. Արուեստապետներու ամէնէն հզօ՛րն և յաւիտենակա՛նը՝

Digitized by Google

բնութիւնը՝ ներող և հաշտ չթուիր արուեստական զարդերու և անոնց հայթայթիչներուն հետ, մանաւանդ երբ միտք բերենք անոնց սկզբնական ստացումին համար հանքերու մէջ քաշուած չարչարանքը։

Նախայիշեալ մանիֆաթուրայի վաճառականներէն հինգ տասը տարի ետքը կուգան նաև Աղարեան մեծ վաճառականները, որ Ցունարէնէ հայ և թուրք լեզուներու մեծ բառարան մըն ալ հրատարակած էին Վիեննայի տպարանէն 1848ին, Արբաճեան եղբարք, Արթինօֆ Անտոն, Փափազեան Յակոբ և Կամսարական Ա. Կիւմիւշեան Համբարձում՝ վաճառական բամպակի, Կիւբեղեան, Մոստիճեան ու Եսայեան՝ պաքըրի վաճառական, Քեահեաեան Ա. Մ. Ֆրէնկեան Մ. Ս. Գավաֆեան Գարա Սարգիս և Եղիա Կարապետ Պէյլէրեան՝ եւրոպական եազմայի ու թաշկէնի վրայ գործողք, Ալլահվէրտի օղլու Խաչատուր՝ վաճառական տեղական եազմայի, որ և երեսուն տարի երկիւղածութեամբ և անձնանուիրութեամբ ծառայեց Սկիւտարի Ս. Խաչ Թաղին։

Եւ ասոնք՝ 1850—55էն սկսելով կը հասնին մինչև 1880՝ ոմանք աւելի՛ ասդին պարզ և դիւրին յաջողութիւններով։ Ասոնց գործունէութեան ատեն՝ Թուրքիայի մէջ անգղիական վաճառականութիւնն՝ առանց կարեւոր մրցակիցի էր և անունն անգամ չիկար ի Կ. Պոլիս գերմանական իտալական աւստրիական յանձնակատար վաճառականութեան։

Ալպիոնեան աշխարհահռչակ կղզին (Բրիտանիայի) այս անմրցակից վաճառականութեան բարիքն ու շնորհները՝ կը վայելէին լիով Թուրքահայ քանի մը վաճառականք, անակնկալ բարեբաղդութեամբ, անո՛վ մանաւանդ որ եւրոպական Հիւսիսի այդ նոր և լուրջ Փիւնիկները միշտ նախանձաւոր եղած են ամէն կերպով՝ հայթայթել

Digitized by Google

հինն ու մեծն Արեւելքի մէջ իրենց համար ծախողներ, միջնորդներ, փոխադրողներ, փոխանակողներ, տեղեկատուներ եւլն։ Սակայն Արեւելքի մեր այդ ծախող հայ միջնորդները, զոր մենք լայնաբար վաճառական անուանել սովոր ենք, մանաւանդ անոնց մէջ ափ մը ջոջերուն մեծ մասը՝ չեն կրցած թօթափել իրենց բնաւորութեան մէջէն այն կարգ մը տրմուղ և յետադէմ ունակութիւնները, որ խոտոր կը համեմատին թէ՛ իրենց իսկ բուն շահերուն, թէ՛ ազնիւ վաճառականութեան, թէ՛ անգղիական պատճառադէտ առեւտրական սկզբունքներուն հետ։ Ասոնցմէ շատերն՝ իրենց նոր մրցակիցներն ու արհեստակիցներն ընկճելու չէզոքացունելու մինչեւ անգամ փճացունելու գաղանի վարժութեանց կողմէն աննմանաբար վարպետ՝ զուրկ էին ինչ և է չինիչ ու ամրացուցիչ կարողութենէ, ինչ և է երկնող տրամախոհող գաղափարէ՝ իրենց բազմադէտ արհեստին ստոյգ պարտուցն և պիտոյից վրայ։ Աշխատութեան կողմէն ալ՝ ծոյլ ըսուելու աստիճան յամրընթաց և ծանրայարոյց՝ ճի՛շդ հաշուելու և ճի՛շդ ժամերուն իրենց գործին ու գործակատարաց գլուխն անցնելու պարտաճանաչութիւնը շատ թերի ու անգիտակից էր իրենց վրայ, կարգ մը սիրտի այն ազնիւ տրամադրութեանց հետ, որ ոգին և շունչն են ամէն գործի։ Գոհ կը մնային կը բաւականանային ճենովական և յունական (մանաւանդ Սագըզցւոց) վաղեմի վաճառականութեանց բուն Կ. Պոլիսի, Ղալաթիայի, Զմիւռնայի հրապարակներուն վրայ թողած լքած վերջամնաց դիրտերէն և ընթացիկ վաճառագնացքէն, անփոյթ բոլորովին անոնք զարգացունելու նորոգելու բեղմնաւորելու և ըստ ժամակից ոգիին լաբելու հարկին։

Կ. Պոլիսի առաջին հայ վաճառականներուն կէսը,

որպէս զի մեղմութեամբ եւ խնայելով մը ըսած ըլլանք, ըստ սովորութեան հինն ամիրայութեան՝ ակամայ յուռմէտներ ու յուռեգործներ եղան աւելի՝ իրենց տգիտութեան, բաղդադիտութեան, անուսումնասիրութեան քան չարութեան բերումով։ Ոչ միայն չգիտէին օգտուիլ եւ օգտեցունել առեւտրական իրենց բացառիկ յաջողութիւններէն, ու զարգացունել ուսումնասիրութեամբ իրենց արուեստին տարրերն ու սեռ—տեսակները՝ գործին նպատակայարմար գիտակցութեամբ, այլ նաեւ շատ զգոյշ և ժլա՛տ ալ էին իրենց ստորադրեալներուն յառաջդիմութեան վերաբերումով։ Աչալո՛ւրջ և այլամե՛րժ պահապաններ իրենց եղած շնորհներուն և բարիքներուն, իրենց աշխատաւորներուն երիտասարդական անգին կորովը սպառելէ ետք՝ պատրուակներով և հնարագէտ հեթեթանքով կը քարընդոստնէին և կը հեռացունէին անոնք իրենց գործերէն, փոխարէն վիճակելով անոնց կողմէ դառնասրտութեան մը, որ անէծքի մը հաւասար ոյժով կը ներգործէր իրենց գործին ու բաղդին դէմ...՝ արդարութիւնն ամէն բանի մէջ նոյն և անմահ ըլլալով։

Իրենց ասիական համբերութիւնն և կեղծեալ սքօղեալ խորագիտութիւնն՝ հակակշռուած էր յաճախ և ըղձաբաղդաբար ստորակարգեալ գործակիցին աշխատաւորին աչք բանալ չտալու անազնիւ հնարքներով, որով փոխան անկեղծ, ճարտար, համեստ ու գործանուէր գործակատարներու՝ իրենց քով կը խմբուէր ու կը մնար ապիկար շողոքորթնե՛րու, սը՛տկողներու, ճկճկո՛ւն սողնաքաններու ջոկիր մը՝ փայփայող կրից և ինքնիրենց կարեւոր չա՛տ կարեւոր չուայլութեանց։ Մինչեւ սահման մը միայն դրամի տէր ըսել իրենց սպասարկողները, խոստանալ և չըստորագրել ու չկատարել իրենց մեծ մեծ խոստումներուն գէթ փոքր մասը, պունիկեան հաւատքով և լե-

Digitized by Google

ձեւով վերաբերուիլ անոնց հետ, ջլատել պարտաւոդի-տել անոնց առեւտրական յառաջադէմ ոգին, սուզանել ընկլուզել իրենց գործին մէջ անոնց խնայագործեալ դրամագլխիկը, որպէս զի անոնք ալ չտիրանան առեւտրական զատ գործի, մեքենաբա՛ր և միշտ բովանդակապէս իրենց շահուն գործածել անոնց սրտագին կամէութիւններն՝ առո՛նք էին (և մասամբ կը տեւեն՝ կըսուի՝ ցարդ դժբաղդաբար) հայ վաճառականներուն մէկ մասին արտուղի վարպետութիւններն իրենց պաշտօնէից և գործավարաց նկատմամբ, որ վաճառական գիտութեան մը հաւասար էին իրենց համար և որով կուզէին միայնակ վայելել, հակառակ բնութեան ընթացքին անգամ, Կ. Պոլսոյ և Թուրքիոյ լայն հրապարակին առեւտրական յաջողութիւնները։ Իրենք եփել իրե՛նք ուտել, միշտ իրե՛նք եւ ամէ՛նն իրենք։

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Ե.

1860—1865

ԱՀԱ ա՛յսպիսեաց ոմանց էր՝ որ տուաւ նախ ազնուական դաս մը անգղիական Ֆրէյզըրներու տունը, որ խնամաբար թեւարկեց Մարտիրոս Թօքատեանի անկապ նախաքայլերուն ի Մանչէսդըր՝ երբ այս վերջինը, Սկիւտարի Ճեմարանին այն փիլիսոփայ Մրջիւնը([1]), խնայագործած բաւական կոկիկ դրամագլուխ մը (2000 լիրայի չափ), իր Տեարց՝ Քաքամաճեանց՝ գործերուն մէջ, այս

([1]) Մարտիրոս Թօքատեան՝ աշակերտած էր արժանաբար Սկիւտարի մեծ-Ճեմարանին 1846ին՝ Յովհաննէս Տէրոյենցի(*) բեղուն ուսումնապետութեան առեն. և ա՛յն ժամանակէն՝ իր չափազանց աշխատութեան համար՝ Մրջիւն կը կոչուէր այդ մեծ դպրոցին մէջ։ Սկիւտարի հին Ճեմարանը տուած է նշանաւոր աշակերտներ՝ հանրութեան, բանասիրութեան, գիտութեան և վաճառականութեան այն հի՛ն օրերուն, որ արդի օրերուն կարգ մը սիրուն վաղաղատ եւ ինքզինքնին միայն տեսնող և հռչակող անձերէն յետադիմական կը յորջորջուէին։ Ճեմարանի աշակերտներ էին բանասէրներէն վարչագէտներէն ու գիտուններէն. Խ. Գ. Միսաքեան, Տ. Յովհ. Հիւնքեարպէյէնտեան, Կ. Ս. Իւթիւճեան, Տօքթ. Ստեփան փաշայ Ասլանեան, Տօքթ. Բարունակ պէյ Թըթիկեան, մասամբ Տօքթ. Խորասանճեան, մաթէմաթիկոս Սիմէոն Միքայէլեան, Յովհ. Նուրեան, վաճառականներէն՝ Մարտիրոս Թօքատեան, Մկրտիչ Գէշիշթաշլեան, Գետրոս Ֆնտըգլեան և ուրիշ շատեր։

(*) Տե՛ս Յովհ. Տէրոյենցի վարքը Տասնեւիններորդ դար, տպագր. Կ. Պոլիս 1907։

կարգի հնարագործութեամբ(1) իբրեւ բռնի բաժնեկցութեան ընդունուած էր անոնց գործառնութեանց։ Բայց քիչ ետք՝ սթափելով և զգալով իր փոքր ձուկի դերը մեծ ձուկերուն մէջ՝ բացած էր իր սիրտն ու գործը Ֆրէյզըրներուն յԱնգլիա, որ Եւրոպայի առեւտրական յանձնակատարներն ալ էին Թափամաճեանց։ Ֆրէյզըրներն ալ, խելամուտ Թօքատեան Մարտիրոսի ուշիմութեան, յառաջամիտ աշխատասիրութեան, գործագիտութեան և փիլիսոփայ բարեմտութեան՝ (2) կը թելադրեն զատուիլ իր Թափամաճեաններէն, և բանալով իրեն մեծկակ վարկ մը — 10-15000 — (որուն համար չա՛տ կըզղջային Թափամաճեանք)՝ պատճառ կըլլան բարեհիմն հաստատութեանը Թօքատեան տունին, որ կէս դարէ ի վեր կը տեւէ ժիր ու մանրադէտ յաջողութիւններով՝ գլխաւորապէս իր՝

---

(1) Պէտք չէ միայն Թափամաճեանց վրայ առնել վերեւ յիշուած զրկահարութիւններն ամբողջապէս. Պոլիսի հին ու նոր վաճառականներէն ու էսնաֆներէն շատերն ունեցած են անոնցմէ մէյ մէկ նշանակելի մաս, մանաւանդ անոնք՝ որ չեն ունեցած ո՛չ ազնուական ծագում մը, ո՛չ սրտի ու մտքի ազնիւ կրթութիւն մը, ո՛չ ալ մանաւանդ ճշմարիտ վաճառականութեան լայն ու փիլիսոփայ ոգի մը հեռատես։ Այս կողմերով՝ յոյն և ֆրանկ վաճառականք աւելի՛ ազնիւ աւելի լաւաբարոյ եղած են։

(2) Փիլիսոփայութեան ու ճաշակաւոր գրականութեան մինչեւ վերջը սիրող պաշտօնասէր՝ կը հետեւէր ինք գլխաւորապէս Օկիւստ Քոնդի իմաստասիրութեանց և Քարլայլի Շէքսփիրի բարձր արտադրութեանց. խօսասէր, զուարթամիտ, խոնարհամիտ և անզգալի կերպով ալ խորագէտ, բաւական կցիր, իր գործերուն մէջ ձեռներէցութենէ աւելի զգուշաւոր և անցեալի փորձերովը միշտ ապագային նայելու նախահոգութեամբ զինուած՝ փոքր Ֆրանքլինի մը նկարագիրը կը պատկերէր ինք. երբե՛ք մեծ շէնշող հպարտացունող պողոտաներէ չէր անցներ, երբե՛ք մեծապայծառ ակումբներու մէջ փայլիլ չէր տենչար, այլ գործաւորական փողոցներէ շէներէ ու էսնաֆ ընկերութիւններէ կախորժէր, որպէս զի «հպարտութիւն չտիրէ վրաս» կըսէր։

Մարտիրոս Թօքատեանի՝ նախաձեռն ճարտարութիւններով։

Դժբաղդաբար ամուրի ծերութեամբ մը գրաւեց իր կեանքը՝ կտակելով իր ունեցածն ((150000 լիրայի չափ) ու գործերը քոյրերուն եղբայրներուն և քեռորդիններուն, որոց հայրագիրն ալ եղած էր իր երէց քրոջն հետ։ Իր մարմինը փառաւոր յուղարկով Անգղիայէն փոխադրուեցաւ և թաղուեցաւ Կ. Պոլիս։

Կարծենք՝ բարեհամբաւ Յակոբեանց մէկ եղբայրն ալ նախագործած է իբրև գրագիր Պէշիքթաշլեանց քով, և ապա երկու եղբարք՝ Միքայէլ և Յովհաննէս՝ երկար աշխատութեամբ և մանրավաճառութեամբ՝ յաջողած են հիմը դնել այն բարի ու փառաւոր առևտրական տունին, որ կը շարունակէ ցարդ իրենց որդւոց ձեռքով։ Յակոբեան Միքայէլ՝ կըսեն՝ Կ. Պոլիսի հրապարակին վրայ գործի արծի՛ւ մըն էր և Յովհաննէս Յակոբեան՝ Մանչէսդըրի հրապարակին վրայ և առտնին կենցաղի մէջ՝ սո՛ւրբ մը. անշուշտ այս բարեմասնութիւնք պատճառ եղան իրենց տևական մեծութեան և հզօր անունին...։

Ըստ այսմ՝ մինչև 1860 Կ. Պոլիսի և անոր միջոցով, Պրուսայի, Զմիւռնայի, Ադրիանուպոլսի, Նիկոմիդիայի ու Կեսարիայի հրապարակներուն վրայ կազմուած էին տասնեակ մը մանիֆաթուրայի վաճառական հայ տուներ՝ մինչ յոյներն (1) ալ հետզհետէ տեղի կու տային մանիֆաթուրայի՝ մանաւանդ պասմայի ու ամերիգանի՝ հրապարակէն, ամփոփուելով աւելի՛ հաստատուն, աւելի՛ կոկիկ սեղանաւորական և արմտիքի գոր-

(1) Կ. Պոլիսի Յոյնք այն ատեն ալ՝ ինչպէս հիմայ՝ հարստութեանց ընդարձակ գործառնութեանց և բարեգործութեանց կողմէն չէին հասներ Միջերկրականի ու Եգէական կղզիներուն և Եգիպտոսի մե՛ծ յոյներուն կարողութեան։

ծառնութեանց մէջ՝ նեյլէն ճարտարութեամբ և ձեռներէցութեամբ։

Այդ մեծ հայ վաճառատուններուն քով՝ քանի չափ օsաճիններ (թոփով վաճառողներ) կաճէին կը զօրանային բոլորովին տեղական գործունէութիւններով՝ ներկայացունելով ի Թուրքահայս գլխաւորապէս պասմայի ու ամերիգանի հատորով վաճառումը։

Մեծ վաճառականներուն և այս օsաճիններուն կարևոր չահաստաններն էին՝ բաց ի վերոյիշեալ գլխաւոր քաղաքներէն՝ Ասիայի և մանաւանդ Ռումէլիյի գլխաւոր նաւահանգիստները գիւղաքաղաքներն ու տօնավաճառները՝ մարդաշ:իտ և չահընծայ, կիսով չափ կանխավճարք և վստահելի յանձնակատարք՝ Թուրք, Հայ, Յոյն, Հրեայ, Պուլկար, Կուրճի, Չէրքէզ, Արնաւուտ։ Կ. Պոլիսի մէջ՝ գլխաւոր օsաճիններ էին՝ Սենեքերիմ Մանուկեան (1), Առաքել Քացախ, Գէորգ Մուրատեան, Յովասափ, Ալիքսան Մասեհեան, Սահակ Աղաճան և այլք, որոնց յառաջացեալները ամիսն 2500—3000 ոսկիի գործ կը դարձունէին։ Ասոնցմէ էին նաև Լաթիֆեան Գասպար ու Աւետիս եղբարք՝ չառաւիղք հին տոհմի մը, որ ամերիգանի չալի և նմանեաց վրայ լաւին գործունէութեամբ կառեւտրէին։

Իսկ Անգղիայի մէջ՝ մանաւանդ ի Մանչէսդըր՝ նոյն թուականներուն հայ վաճառական գաղթականութիւնն հասած էր նշանակելի 30 անդամի թիւի մը, որ մեծ մասով ժիր ինքնաձեռնարկ Պոլսեցիներ և Զմիւռնացիներ էին ու Հայերուն մէջ առաջիններն անգղիերէն բանուկ լեզուն ուսումնասիրողներուն։ Եւ ասոնց ալ անգ-

---

(1) Նոքը մեծ վաճառական եղաւ՝ տուն մը բանալով իր անունով Անգղիա. իր վրայ քիչ մը ընդարձակ պիտի գրենք աւելի ետքը։

Digitized by Google

ղիերէնի գլխաւոր ուսուցիչն եղած էր՝ հինաւուրց սամաթիացի ժիր անգղիագէտն Աւետիս Տէր Սահակեան, որ մինչեւ 70-75 տարեկան հասակն յառաջաբար ու համեստաբար դասախօսեց անգղիերէնը՝ մանաւանդ պոլսահայ վաճառականաց և բանասիրաց (1)։

1863ին Մանչէսդըրի մէջ մատուռի մը հաստատութեան առիթով՝ առժամուն և առտեղեան իսկ խմբագրուած բնագիրէ մը կը քաղենք հետեւեալը, որ կը նշանակէ նաեւ նոյն թուին Մանչէսդըրի և Լիվըրբուլի մէջ գտնուող Հայերուն անունները։

«Մանչէսդըրի ծաղկեալ գործարաններն ու վաճառականութիւնը բնականաբար Հայոց ուշադրութիւնն արթնցունելու էին, որ և 1840 թուէն սկսեալ քանի մը Հայեր հոն առեւտրական տուներ բացին և օր քան զօր շատցան։ Բարեպաշտութիւնը ժառանգական ըլլալով Հայոց՝ արդէն ազգային մատուռ մը հաստատելու կարեւորութիւնը վերջին չորս հինգ տարուան մէջ կըզգացուէր, ու քանի մը անգամ խորհուրդներ ալ եղան. սակայն ձեռնարկութիւնն անկատար մնաց այլ եւ այլ անակնկալ պատճառներու համար։

«Վերջապէս անցեալ տարի՝ Մանչէսդըրի պատուելի հայ գաղթականութիւնը, որոյ թիւը 30ի կը հասնէր, եւ քան զեւս կրօնասիրութեան ոգւով շարժեալ՝ Գեր.

(1) Աւետիս Տէր Սահակեանի բերնէն լսած ենք՝ թէ ինք ուսած էր Անգղիացւոց հարուստ լեզուն դժուա՛ր ինքօգնութեամբ, ասդին անդին իյնալով. մանաւանդ Լիվըրբուլէն Կ. Պոլիս եկող ու խարսխող վաճառաբեր նաւերուն անգղիացի նաւապետներուն քով հանապազորդելով և թախանձանքով ստիպելով անոնք վարժեցունել զինքը բրիտանականին ոճի և արտասանական դժուարութեանցը։ Մեկնող նաւապետն յաջորդ եկող նաւապետին կը յանձնարարէր հայ անգղիագէտը, և այսպէս շարունակաբար։

Digitized by Google

Կարապետ Վարդապետեան Շահնազարեանց միաբան հաւանութեամբ իրենց հովիւ ընտրելով՝ զին հրաւիրեցին և ընդհանուր ժողով գումարելով՝ որոշեցին որ անխափան Աղօթարանի հաստատութեան սկզբնաւորութիւն լինի։

«Այնուհետեւ այս փոքրիկ խումբին մէջ ոչ այլ ինչ կը տեսնուէր, բայց եթէ եռանդուն Աստուածպաշտութիւն որ քան զօր արծարծեալ, այր և կին մեծ ու փոքր գովանի ջանիւք Աղօթարանին զգեստ, անօթ, զարդ և ա՛յլ պիտոյք հոգալու կաշխատէին։

«1863 Մարտի 31ը Մանչէսդըրի Հայոց տարեգրութեան մէջ անմահ մնալու է. վասն զի առաջին անգամն էր՝ որ այն օր Մեծին Բրիտանիոյ երկրին մէջ Հայ լեզուով Աստուած կը փառաւորուէր։ Առաջին անգամն էր որ Հայ եկեղեցւոյ խունկն Անգղիոյ միգապատ օդը կողջունէր, առաջին անգամն էր որ հայ սերունդէն ցրուեալ մասնիկ մը Ս. Խաչի ներքեւ ժողվըրուելով՝ իրար կը ճանաչէին ու կը բարեւէին, և շատ տոհմակիցներ, որ եօթն ու աւելի տարիներէ ի վեր ակամայ զըրկուած էին ազգային ժամերգութիւններէ՝ մեծ ուրախութեամբ լցուեցան։ Մարտի 28ին արգոյ խորհրդականներն հրաւիրական տոմսակով ծանուցին հասարակութեան, որ Ս. Զատկի օրն առաջին սուրբ և անմահ Պատարագը մատուցուելու է՝ ըստ ծիսի հայ ամէնասուրբ եկեղեցւոյ, և գիշերային ժամերգութենէն յետոյ՝ Գեր. Վարդապետեան Շահնազարեանց «զխաղաղութիւն թողում ձեզ» բնաբան ընելով՝ ազդու և սրտառուչ ատենաբանութիւն մը ըրաւ Աստուածսիրութեան վրայ, զՔրիստոս Փրկիչն՝ Աստուծոյ և մարդոց մէջ հոգեւոր խաղաղութեան և բեղնաւոր սիրոյ խարիսխ քարոզելով, և Քրիստոնէից բարոյական կատարելութեան կէտ։

«Սուրբ Պատարագէն յետոյ՝ որոյ ներկայ էին Մանչէսդըրի և Լիվըրբուլի Ազգայիններն՝ հանդստեան կարգ կատարուեցաւ, աշխատաւորաց և երախտաւորաց ննջեցելոցն՝ երանաւէտ հանգիստ և կենդանեացն՝ երկար կեանք և յաջողութիւն խնդրելով. ապա իրարու Քրիստոսի Յարութիւնը շնորհաւորեցին և հոգեւոր ուրախութեամբ լեցուն իրարմէ բաժնուեցան։

«Մանչէսդըրի Հայոց մատուռն Ըրմֆորտ Ըսթրիթ 151 թիւն է (151 Rumford St.), ուր նուիրատուաց համար միշտ բաց մատեան մը կայ։ Ձեռնտու ըլլալ ուզողները կարեն իրենց նուէրն հոն յուղարկել, որ և իսկոյն արձանագրուելով՝ լրագրի միջոցաւ (եթէ կամենան) հրատարակուելու է։

«Անհաւասիկ Մանչէսդըրի և Լիվըրբուլի հայ վաճառականաց անուանքն՝ այբուբէնական կարգով. —

Պարոնայք

Անուխեան Եսայի Մ.	Կ. Պոլսեցի	ի Մանչէսդըր	
Եղիազարեան Կարապետ	Կեսարացի	»	
Եսայեան Եսայի	Զմիւռնացի	»	
Էֆիքեան Կարապետ	»	»	
Թոփաքեան Մարտիրոս	Կ. Պոլսեցի	»	
Եուսուֆեան Գրիգոր	»	»	
Հարենց Մարտիրոս	»	»	
Մուշլեան Յարութիւն	»	»	(ընտանեօք)
Յակոբեան Յովհաննէս	»	»	(» եկեղեցին էր)
Յովակիմեան Դանիէլ	»	»	
Յովսեփեան Մկրտիչ	»	»	
Շահնումեան Օհան	Զմիւռնացի	»	
Պետրոսեան Յովհաննէս	Կ. Պոլսեցի	»	
Սիմոնեան Պօղոս	»	»	(ընտանեօք)
Սիրունեան Պօղոս	»	»	
Սեփանեան Պօղոս	»	»	
Սքէնտէրեան Մելքոն	»	»	

Digitized by Google

Վարդանեան Տիգրան	Կ. Պոլսեցի	ի Լիվըրբուլ	
Վարպետեան Խաչիկ	Զմիւռնացի	ի Մանչէսդըր	
Տէր Գասպարեան Արտաշէս	»	ի Լիվըրբուլ	
Փափազեան Սարգիս	»	ի Մանչէսդըր	
» Յովհաննէս	»	ի Ցուրիխ (երկու եղբարք զատակական պատարագին ներկայ էին)	
» Պետրոս	Կ. Պոլսեցի	ի Մանչէսդըր	
Փէշտիմալճեան Ռէթէոս	»	»	(ուսանող)
Թափամաճեան Օննիկ	»	»	
Յնտրլեան Գէորգ	»	»	

Նաեւ վերջին երկու աւուր մէջ եկան

Եազըճեան Յակոբ	Կ. Պոլսեցի	ի Մանչէսդըր
Փափազեան Գրիգոր	»	»

Մանչէսդըր, 4/16 Ապրիլ 1863»

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Գ.

1865—1870

ՎԵՐՈՅԻՇԵԱԼ *տեղեկութիւններով և անուանացանկով՝ կը լրանայ ցայսվայր* (1863) *Մանչէսդըրի մէջ գտնուող Հայերուն վրայ մինչեւ մեր օրերն հասած վաւերական ծանօթութեանց շարքը։*

Ասոնց կէսը՝ Կ. Պոլսէն և Զմիւռնայէն Մանչէսդըր երթեւեկողներ էին, միւս կէսը մնայուն կերպով հոն գործողներ՝ իբրեւ ներկայացուցիչ Կ. Պոլսի և Զմիւռնայի իրենց կեդրոնական տուներուն։ Իրենցմէ ամէնէն երկարատեւ Մանչէսդըր մնացողներն են.—

Յովհաննէս Յակոբեան՝ վերոյիշեալ ցանկին թուականէն՝ 35 *տարի, Մարտիրոս Թոքատեան՝ նոյնպէս՝* 40 *տարի, Կարապետ Եղիազարեան՝ դարձեալ նոյնպէս՝* 45 *տարի, երեքն ալ՝ քաջքաջ համբերութեամբ և աշխատութեամբ այդ երկարատեւ պանդխտութեանց միջոցին քաջ ուսած անգղիական գործնական լեզուն և գործի աշխարհը, տիրացած բաւական հարստութեան* [1] *և ան-*

---

[1] *Զարմանալի՛ կը թուի Թոքատեան Մարտիրոսի նման գործասէր ու գործագէտ անձնաւորութեան մը՝ Հնդկաստանի կամ ա՛յլ աշխարհի մեծ հրապարակներու մէջ գործ մը չբանալը քառասուն տարուան երկար այդ միջոցին, Անգղիայի պէս դիւրահաղորդ երկիրի մը մէջ ապրելով. Թուի մանրամասնութեամբ և փիլիսոփայութեամբ ալ պէտքէն աւելի զբաղած է ինք հին մըջիւնը, որով չձգեց աւելի մեծ գործ և հարստութիւն։*

Կըսուի թէ միջոց մը՝ առաջարկեր է ի Կ. Պոլիս Յակոբեանց և

Digitized by Google

աղտ համբաւի, Ցովհաննէս Ցակոբեան՝ իր լուրջ և սուրբ կենցաղովը գործունէութեամբ և առատ բարերարութիւններով, Մարտիրոս Թոքատեան՝ իր փիլիսոփայ կենցաղովն և խորհրդական փորձագիտութեամբ, Կարապետ Եղիազարեան՝ (1) իր մեղմիկ համեստութեամբ և լուռմուռ մշտազբաղութեամբ՝ երեք միայն՛ն և տրա՛մ նախահիմեր Թուրքահայ վաճառականութեան ի Մեծն Բրիտանիա։

Մինչ այս պանդուխտ խումբը կազմ ու կայք կառնէր յԱնգղիա կանոնաւոր հաշուընթացներով և օֆիսներով, ու անգլիկ գործնական փստածաղիկ բառեր ու ոճեր կը փոխանակէին Թուրքական և իտալական հզօ՛ր և հնչո՛ւն բառերու և ոճերու հայ բերաններու մէջ՝ հոս ի Կ. Պոլիս, ներգործութեամբ մանաւանդ այս անգղիաբնակ Հայերուն և հետզհետէ տեղակալող արեւմտեան կրթութեան, մանիֆաթուրայի հայ վաճառատանց մէջ

Գարակէօզեանց՝ բաժնեկից դրամագլուխներով և հաւաքական անունով մը հաստատել ի Լոնտրա մեծ դրամատուն մը, բայց ընդունելութիւն չէ գտեր այս երկու տուներէն, և ինք ալ միայնակ չէ՛ համարձակեր այդպիսի մեծ ձեռնարկութեան մը։ Մահուընէն քիչ ժամանակ առաջ՝ իւր հին աշխատաւոր պաշտօնէից՝ թէ՛ ի Պոլիս թէ՛ ի Մանչէսդըր՝ պարգեւեր է մեծագումար դրամանուէրներ (մինչեւ 1500ական Օսմ. ոսկի)։ և աս՝ բաւական օրինակելի ցոյց մըն է քաջալերութեան միւս մեր վաճառականներուն համար։

(1) Կարապետ Եղիազարեան՝ քեռորդին է անուանի Սենեքերիմ Մանուկեանի (Մանիկեան), որ Կեսարացւոց ի Կ. Պոլիս և յԵւրոպա վաճառականութեանց ռահվիրան եղած է՝ 1840էն սկսելով։ Ինք՝ Սենեքերիմ Մանուկեան՝ այդ ազնի՛ւ մեծարո՛յ ծերունին ալ՝ հաճած է տալ մեզի հայ վաճառականութեան վրայ կարեւոր տեղեկութիւններ, որ պիտի յեռունք գործիս ընթացքին. անյիշատակ թողուլ չենք ուզեր նաեւ հոս Կ. Եղիազարեանի՝ այդ կեսարացի ժիր ու բարի վաճառականին՝ 1883ին Սաութբորդի մէջ մեզի ըրած ասպնջական պատիւներն և ապա մեր գործին մատուցած դիւրութիւնները։

Digitized by Google

ծայր կուտար կանոնաւոր գործառնութեանց և կանոնաւոր տոմարակալութեանց եղանակ մը մէթոտեալ։

Արդէն՝ 1840էն 1850՝ Դաւիթ Սէթեան (հայր՝ վաճառական ու հաշուագէտ Միհրան Սէթեանի) և Մինէճի Անդրանիկ, առաջինն Եւրոպա երթեւեկած մետաքսի հին վաճառական մը ու երկրորդը Սամաթիայի մէջ ուսումնասիրական գործունէութիւններ ի հանդէս բերող եռանդուն անձնաւորութիւն մը՝ սկսած էին մղում տալ մերայնոց մէջ (1) կանոնաւոր հաշուակալութեան, 10—20 տարի տոմարակալութեան ձրի դասեր տալով փափագողներու, որոցմէ էին, ի մէջ այլոց, Յարութիւն Թիւլեան՝ քաջ Թուաբան ու երկրաչափագէտ, Պօղոս Թորգոմեան (2)՝ քաջ անգլիագէտ ու հաշուակալ ճիշդ, և կարծենք՝ Քերոբէ Լէմոնճեան՝ քաջ անգլիագէտ և հաշուակալ ու յօդուածագիր, հին Սուրհանդակ օրագիրին Լիւն Քէն։ 1840-41ի Սկիւտարի Ճեմարանին ներհուն Յայտարարութեան մէջ ալ կը կարդանք՝ որ այդ գիշերօթիկ մեծ դպրոցին մէջ կայ եղեր կանոնաւոր տոմարակալութեան դաս մըն ալ. հո՛ն տոմարակալութիւն սորված են՝ Մարտիրոս Թօքատեան, Պետրոս Ֆնտըքլեան, Մկրտիչ Պէշիքթաշլեան և այլք։

Կ. Պոլսի հրապարակն ալ հետզհետէ աւելի՛ կը լայննար՝ այդ միջոցին՝ հայ վաճառականութեան համար, ինչպէս Զմիւռնայինն ու միւս գլխաւոր քաղաքներունը. մանաւանդ օտաճիները բանուկ գործունէու-

(1) Այս և յաջորդ քանի մը տեղեկութիւններ կը պարտինք Ազն. Միհրան Սէթեանի՝ ներհուն հաշուագէտին և վաճառականին ինչպէս և Յակոբ Գ. Մըրմըրեանի, որ քսան տարի կեցած է ի Մանչէսդըր։

(2) Պօղոս Թորգոմեան՝ 1847-8ին Քափամաճեանց կողմէ Տատեանց հետ գնացած է Անգլիա՝ վաճառական ուսումի և գործակալութեանց համար, և կեցած է հոն կարծենք 7 տարի։

Digitized by Google

թեան մէջ կտապարիզէին, որոնց մեծ մասը բռնած էր Մէրճանի Եալտըզ խանը չուկայի մեծ Քէպէճի խանն և Վալիտէ ու Մեծ Նոր խաները։ Այս օտաճիներուն ջօջերը տարին 60-70000 հատոր պասմայ և կտաւ կըապառէին իւրաքանչիւրը. իսկ գաւառի մէջ նոյն միջոցները՝ գլխաւորապէս Կեսարիա, միջնորդ բանուկ կեդրոն մըն էր մանիֆաթուրայի և ուրիշ վաճառաց, ուրկէ Սեբաստիա, Ատանա, Թօքատ, Եօզկաթ, Ակն, մինչև Կարի՛ն անգամ կը հոգային առ տեղեաւն իրենց պէտքը՝ Կիւլպէնկեանց, Մանուկեանց, Ֆրէնկեանց, Կիւմիւշեանց եայլոց ձեռքով՝ այնպէս որ մինչև 1870 Կ. Պոլսական մանիֆաթուրայի հրապարակին վրայ հազիւ քանի մը օտարազգի վաճառականներ մնացած էին հինէն, մնացածն ըլլալով մեծ մասամբ հայ։ Այս նախամասնութիւնը կաճեցունէին ի Կ. Պոլիս և ի գաւառս՝ գլխաւորապէս կեսարացի թուրքախօս վաճառականք և յանձնակատարք, որ գործի պայքարին մէջ՝ իբրու նոր Գաթալաններ՝ ամէն ուրեք կընթացունէին ամուր չարքաշ և անընդհատ վաճառականութիւն մը՝ արդիւնք իրենց տոկուն եւ գործնական բնաւորութեան, սակաւապէտ ու տնտեսագէտ կենցաղին, ամուսնասիրութեան և տեսակ մը անծանօթ սո՛ւր ոգիի, որ ամէն տեղ և իբր ամէն ատեն կառաջնորդէ իրենց առեւտրական անցոյց յաջողութեանց։

Զմոռնանք ըսել որ տեղական եազմայի անօրինակ յաջողութենէն հրապուրեալ՝ կարգ մը օտարազգի վաճառականներ ձեռնարկեցին բերել Կ. Պոլիսի հրապարակը Զուիցերիայէն մեծաքանակ եազմայ՝ սկսելով 1853էն, և միջոց մը կասեցուցին տեղական եազմայի բանուկ եւ հռչակեալ տուրևառը։ Հայք տոկուեցան ընդ երկար մաքառիլ՝ առձեռն միջոցներով՝ այս խափանարար նորութեան դէմ և նման ճարտարութեանց (կաղապարով տը-

Digitized by Google

պէլու եայլն) միջոցներով մրցեցան, մինչեւ իսկ մէկն յաջողեցաւ մեքենայով ալ տպել եազմաները. սակայն եւրոպական փայլուն եազման ալ վերջապէս իր սարօքն իր կանոնաւոր տեղն ունեցաւ Կ. Պոլսոյ եւ Սկիւտարի եազմաներու տուրեւառին քով՝ եւրոպացի վաճառականներու եւ հայ վաճառողներու ձեռքով։

Եազմայի գործը 70-80 տարիէ ի վեր Հայո՛ց ձեռքն էր, եւ անկէ զատ՝ Սամաթիա Սկիւտար եւ այլուր բացուած էին ընդարձակատարր գործարաններ՝ պասմախանէ անունով՝ ընկերութեան մը միջոցով, ուր տեղական եազմայի հետ կը գործուէին նաեւ ֆուտնու, չէֆէ, սէվահի, ստռֆա, որ հին հրապարակին բանուկ վաճառքն էին։

Կենդրոն Կ. Պոլսոյ հրապարակէն՝ գլխաւորապէս Անգղիայի վաճառք կը սփռուէին՝ երկթեւ ուղղութեամբ եւ գաւառական գլխաւոր վայր ու քաղաք Ադրիանուպոլսոյ, Սելանիկի, Սոֆիայի, Մանաստըրի, Ռուսճուգի, Ֆիլիպէի, Վառնայի, Պրուսայի, Զմիւռնայի, Նիկոմիդիայի, Կիւրինի, Կեսարիայի, Կարինի, Սեբաստիայի, Թօքատի, Բաղէշի, Վանի, Կիլիկիայի եւ Տրապիզոնի միջոցով՝ Ռումէլիի եւ Անատոլուայի մէջ. Ռումէլի՝ մեծ մասով լաւ եւ կանխիկ վճարող՝ կը գնէր, բաց ի ամերիգանի ու ճերմակեղէնի եւ ներկուածներու տեսակներէ, պասմայի լուրջ եւ մանրկոտ զուսպ տեսակներ՝ ընդհանրապէս պէթ րէնկ ըսուածները, մանրկոտ մոռ եւ պալ րէնկի պասմայ, մանրկոտ սագըզալի, հինգ գոյն՝ մանրկոտ եւ էլվան ու ճերմակ յատակներու վրայ, բիքէ, եռագոյն ծաղկեւորներ, մեծաքանակ բեմպէ, երկգոյն ճերմակ՝ մանաւանդ Կրաֆթընի Բոթըրի եւ Շուապիի, մթագոյն եւ միշտ մանրածաղիկ էլվաններ՝ խրիսթիան չէշիտի ըսուած, իրենց ժուժկալ եւ պարզուկ ներդաշնակութեանց համար, եայլն եայլն։

Digitized by Google

Իսկ Անատոլու կը քաշէր՝ խոշոր ճղաւոր և ծաղկեւոր գոյնզգոյն տեսակներ՝ իբր առ հասարակ կարմիր, դեղին, բեմպէ, ճերմակ և ուրիշ պոռոտ գոյներու վրայ, եռագոյն մեծածաղիկ էլվաններ, քուտնուի նմանութիւններ, տիւզ ալ մեծաքանակ, եօլլուներ, եռագոյն և հինգ վեց գոյն չալի նմանութիւններ, ալ եէշիլլի մեծ քանակութեամբ, աղապանիի նմանութիւններ, ֆուլիայի դեղին, լայնատերեւ մոռ և մթագոյն բեմպէ են. են.։

Բուն Կ. Պոլիսի մէջ՝ Բալբաքճըլարը, Սպահա Բազար, Ուզուն Չարշի, բազարները, արուարձանի խանութներն ու թաղերը՝ կը քշուէին յիշեալ տեսակներուն ճաշակաւոր նրբագործեալները, նուրբ էլվաններ, ծիրանի եօթը գոյներու ամէնէն պղատոնականները, ճերմակ, բեմպէ, ֆուլեա պտսմաներ ծանր և ընդհանրապէս լայն կտաւներու վրայ ըստ եղանակին և ըստ ճաշակի գնողաց, մարմրուն բեմպէ և չալի քաղաքակիրթ նմանութիւններ, ծանր մոռ և էլվան Կրաֆթընի(1) եւ Բոթըրի, միագոյն և մերթ եռագոյն ծանր հագուստի նրբագիծ պասմաներ, որոնց կանգունով վաճառողք էին առհասարակ Պոլսեցի ճարպիկ արհեստաւորներ՝ հռչակաւոր լեզուանութեան վարպետութեան եւ համոզող ճարտարխօսութեան մէջ՝ երփն երփն իրաւ-սուտերով, հռչակաւոր նաեւ մեծ շահերով վաճառելու մէջ։

Այս ամէնուն վրայ՝ Րումէլիյի եւ Անատոլույի մեծ բանայիրներն ալ իրենց պարբերական դարձդարձներով լայն ասպարէզ մը կը բանային Թուրքահայ վաճառող-

---

(1) Մեծ գործարանատէր յԱնգլիա, անդամ Խորհրդարանին, որուն հանած պասմաները՝ տոկունութեան ճաշակի և գոյներու հաստատ նըրբութեան կողմէն անհաւասարելի էին ու ամէնուրեք կը ճանչցուէին կնքեալ այտերու նման։

Digitized by Google

ներու, որ ժամանակին կը փութային այդ ածնավաճառա-ներն իրենց խիտ առ խիտ հակերով։

Պայմանաժամերը՝ շատ անգամ առանց Թուղթի և տորպագրութեան՝ Ռումէլիյի և Անատոլույի համար մինչև 120-140 օր կերկարատևէին, իսկ Կ. Պոլիսի և շրջակայից համար մինչև 61-91 օր։

Մեծ գործ կըլլար նաև Կ. Պոլիսի Մեծ Շուկային մէջ տոքումայի ու եւրոպական գործարաններու մանր շալերուն վրայ՝ մանաւանդ Անատոլույի կողմերէն ա-պսպրուած, որուն վաճառողքն և վաճառականք էին ընդհանրապէս Անատոլուցիք՝ մանաւանդ Կեսարացիք։ Հին Շալճիներ էին Շալճի Պետրոս և Պօղոս եղբարք ալ՝ բնակեալ ի Քուզկունճուք Վոսփորի։

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Է.

1870—1880

ԵՒ որովհետեւ Թուրքահայ վաճառականութեան այս գործիս մէջ՝ զբաղեցանք աւելի՛ մանիֆաթուրայի բեզո՛ն բնական եւ ազնիւ ճիւղով՝ մեր այն ճիւղի՛ն մէջ բաւական ատեն աշխատած ըլլալուն գլխաւոր պատճառով, նաեւ այդ ճի՛ւղը գլխաւորապէս ամէնէն մաքուրն եւ ամէնէն յանձնարարելին նկատած ըլլալնուս իմաստասիրութեամբ, կուզենք քիչ մըն ալ խօսիլ պարսկական Թուրքահայ մանիֆաթուրայի առեւտուրներուն վրայ։

Պարսկաստանի հետ մեծավաճառ տուրեւառները մեծ մասը տեղի կունենար ի Կ. Պոլիս՝ Վալիտէ Մեծ-Նոր եւ Սիւմպիւլ խաներու բուն պարսիկ վաճառականներու եւ պարսիկ եւ յոյն յանձնակատարներու եւ միջնորդներու ձեռքով։ Հայք 1855էն ետքը կըսկսին այս ընդարձակ ճիւղին՝ երբ ուղղակի Անգղիայի հետ ալ կըսկսին իրենց բուն վաճառական-ներածական գործառնութիւնները։

Այդ Թուականէն առաջ՝ որոշ բան չենք գիտեր պարսկական լայնահիրs վաճառականութեան այն մասին վրայ՝ որ կը կատարուէր Թուրքիայի միջոցով։ Բաց ի Թերեւս Բաղամաճեանց բարեբաղդ տունէն՝ ուրիշ Թուրքահայ ձեռնարկու մը չենք պատահիր պարսիկ մեծ առեւտուրներու մէջ՝ 1855էն առաջ։ Թուի Ցունաց եւ

Digitized by Google

Ֆրանկաց միջոցով տեղի կունենար Թուրքիայի հին վաճառաշահութիւնը Պարսկաց հետ՝ գէթ այն մասը, որ կըլլար Եւրոպայի՝ մանաւանդ Անգղիայի՝ արտադրութեանց վրայ, և անշուշտ Ալիոններ, Ռալիներ, Ստէֆանովիչներ արդէն ըրած էին մեծ գործառնութիւններ Դաւրէժի հետ երբ Գարակէօզեանք, Յակոբեանք, Ֆընտըքլեանք և այլք Կ. Պոլիսի հրապարակին վրայ նոր կըսկսէին խըլըրտիլ։ Ասոնցմէ առաջ և Բիւզանդիայէն դուրս՝ կերևի թէ Կարինի, Ջուղայի, Տրապիզոնի, Վանի, Կեսարիայի և ուրիշ կենդրոն քաղաքներու մէջ կային ջոջ Հայեր, որ կըզբաղէին պարսկական վաճառականութեամբ ալ։

Ի սկզբանէ խստամբեր, չարքաշ, սակաւապէտ եւ խորագէտ աշխատողներ՝ Պարսիկները ցոյց տուած են կարեւոր գործունէութիւն Արեւելքի ասիական վաճառականութեա՛ն ալ մէջ, ու իրենց խտրական խիստ ոգին ներած չըլլալով իրենց՝ մինչեւ ցայսօր իսկ՝ ուղղակի յարաբերութիւններ հաստատել Եւրոպայի հետ՝ յոյն, իտալացի, ֆրանսացի ու ետքն ետքն հայ վաճառականներու միջոցով բերել տուած են իրենց կարեւորներն արեւմտեան երկիրներէն։ Լայն ապառիկներու միշտ ձգտում ունեցող այս պարսիկ տարրը՝ վաղուց հաստատուած Կ. Պոլիսի և Սկիւտարի կենդրոն վաճառանոցները՝ 19րդ դարուն մէջ մանաւանդ սկսած է ընել Կ. Պոլիսի միջոցով մեծ գործառնութիւններ ու փոխանակութիւններ, և Վալիտէ խանի ցից դառիվերն ընծայած է յաճախ ասիական ներդաշնակ պէսպիսութիւն մը՝ Կ. Պոլիսի արեւելեան հին տարազներուն հետ՝ պարսիկ աշտարակեալ գլխանոցներու և մոմիկ պարզ հանդերձներու լուրջ և ժիր երթեւեկներով։

Պարսկական տուրեւառները նշանակելի յարաբե-

Digitized by Google

րութեանց ձեռնարկած են Հայերէն՝ նախ Գարակէօզեան եղբարք, որոցմէ Տիգրան Գարակէօզեան և իր գործակատարներն՝ Էլիկիւզէլ Գաբրիէլ ([1]) ու Ֆէնէրճեան Յովակիմ՝ ընդ երկար բնակած են, յաջող գործերով, Դաւրէժի բանուկ և վաճառաշահ մայրաքաղաքը. Յակոբեան եղբարք, որոց որդիքը ցարդ կը շարունակեն կանոնաւորապէս այդ արիական առևտուրը. Ֆնտըքլեանք՝ մանաւանդ հաճի Յարութիւն Ֆնտըքլեան, (հայր՝ բանասէր վաճառական Գառնիկ Ֆնտըքլեանի) որ նմանեալ բարքով աւելի ճարպիկ գտնուեցան՝ մերթ ընդ մերթ շահեկանապէս ներդաշնակուելու պարսկական կնճռոտ հոգեբանութեանց հետ։

Ահա ասոնք և ուրիշ քանի մը հայ տուներ՝ մինչեւ 1885՝ կատարած են մեծկակ գործեր Պարսկաստանի և անոր ներկայացուցիչներուն հետ ի Կ. Պոլիս՝ ստէպ պէրաթի վրայ և յաւիտենական երկարատեւ ապառիկներով ու երկարմասեան սկիզբներով, որ առաջին պայմաններն եղած են այս կարգի տուրևառներուն։ Ասոնք՝ իրենց Կ. Պոլսի ճիւղաւոր գործերուն յաջողութիւններով և անգղիական մեծ վարկերով՝ կըրցած են տոկալ ընդ երկար այդ երկարմասեան ապառիկներու գրութեան և շարունակել պարսկահայ գնացիկ վաճառականութիւնն ալ, որ նշանաւոր է մանաւանդ մեծաքանակ ծախելու քան շահելու կողմէն։ Իցի՛ւ Թուրքահայք՝ միշտ գործ ունեցած ըլլային միայն կիւրական Պարսիկներու հետ, որոնց ուղղութիւնն և կրթութիւնը գովուած է հին օրերէն մե՛ծ մատենագիրներէ։

([1]) Մէթոտիկ զուարթախօս և ուսումնասէր անձնաւորութիւն մը, որ իր կեանքի վերջին 20 տարիներն անցուց Յովհաննէս և Մարթէն Յակոբեանց գործերուն մէջ, և կրթական հաստատութեանց կտակելով 500ի չափ ոսկի մը՝ վախճանեցաւ պատիւով ի Բերայ Կ. Պոլսի, բաւական զգոյշ և լուրջ զօրութիւն մը պակսեցունելով այսպէս Յակոբեանց գործէն...

Գաւառական տեսակներն՝ ընդհանրապէս միօրինակ, ընդհանրապէս ժուժկալ, ընդհանրապէս անյեղլի ալ՝ չեն պահանջեր այնքան արուեստագիտական ճարտարութիւն և այնքան մեծ և նուրբ հանճար, որքան գլխաւորաբար վարկ ու յարաբերական ճկուն ճարպիկութիւն։ Ատո՛ր համար՝ այս յատկութիւններն ունեցող հայ վաճառականք աւելի՛ յաջողած են այս ճիւղին մէջ և կրցած ալ են չափէն բաւականապէս՝ լարախաղալով այդ լ[illegible] կալուածին առանձին պարաններուն վրայ։

Կ. Պոլսոյ մեւս վաճառողներուն մէջ գլխաւորներ եղած են՝ ժամագործներէն՝ դարասկիզբը նշանաւոր Եուտուֆեան Բարթողիմէոսէն սոյն եոթ, (որ կաթողիկոսընտիր իրողութեանց մէջ ալ ունի դեր մեծ) ([1]) Սուրէնեան Յովհաննէս, որ իր հնարամտութեանց ապացոյցները տալով բարձր անձնաւորութեանց՝ Կ. Պոլսոյ պետական առեւտրական Բ. դատարանին նախ դատաւոր-անդամ ապա նախագահ նշանակուեցաւ՝ ունենալով սուր յիշողութիւն և դատաւորական բնածին հանճար, Գրիգոր Գայըգճըօղլու, Կիւմիւշկէրտան Ռուբէն, Թոսունեան Օննիկ (Ոգնատիոս Մուրատճա տ'Օհսոընի ազգականութենէն), Խանճեան Յովհաննէս (հայրը Զապէլ-Ասատուր-Միպիլի), Սկիւտարլը օղլու եւն. Խաղէզներէն՝ առաջնակարգ Դաւիթ Սէթեան և որդին Միհրան Սէթեան, Գարակէօզեան Պետրոս, Հիսարլը Լութֆի, Գէորգեան Մկրտիչ, Էյիպլի Կարապետ, Քահվէ չէքէրի վաճառականներէն՝ Աբրահամեան Բուզանդ, Մանուէլեան ու Պէյլէրեան, Սարը Միքայէլ. Ոսկերիչներէն՝ երկան Միքայէլ, Լիմոնճը օղլու Մատաթ, Լօքմակէօզեան Երամ, Մատաթեան Յովհաննէս, Նիզամեան, Քէօմիւրճեան Մարտիրոս, Գափամաճեան Կա-

([1]) Տե՛ս Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի՝ Մսեր Մագիստրոս Մսերեանցի։

րապետ. Քոմիսիոնճիներէն՝ Հարենց Նշան, Մխաքեան Պետրոս, Շիշմանեան Յակոբ. Ծխախոտի վաճառականներէն՝ Բարսեղեան Դասպար, Մուրատեան Գրիգոր, Սուքիասեան Սարգիս, Յակոբեան Թ., Նահապետեան Մանուկ, Զօպանեան եղբարք, Տէմիրքաբուլեան եղբարք, Կամսարական, Նազարեան. Խուրտավաթճիներէն՝ Փափազեան Յարութիւն, Գալուստեան Խաչիկ, Աղջիկեան Մկրտիչ, Արդար Կարապետ և Յովսէփ, Եսայեան Պօղոս, Լութֆեան Ժան (կալուածատէր), Համբարձումեան Մանուկ, Էքսէրճեան Մարտիրոս, Մուրատեան եղբարք. Հանքածուխի վաճառականներէն՝ Հալաճեան Բարսեղ (այս կալուածատէր ու սեղանաւոր), Քիւրքճեան Տիգրան և ընկ., սեղանաւորներէն՝ Ալլահվէրտի Յովհաննէս, Բիշմիշեան Մ., Գարաքէհեա Կարապետ պէյ (եղբայրն Երամեան Գէորգ պէյի), Եազըճեան Ստեփան, Մագսուտ Սիմոն և Սեպուհ պէյ, Ծալտըղճը օղլու, Թաշճեան Սարգիս, Հանէսեան, Պալլարեան, Թընկըր Բուղանդ և Պետրոս, Թոփհանէլեան Խաչիկ, Թորոսեան Սարգիս, Քէօչէեան Յակոբ (որ էր նաև սեղանաւոր մեծ Եպարքոս Ալի փաշային), Կիւլմէզեան Յարութիւն, Կիւլմէզեան Բիէռ ընկ., Հիւտավէրտի օղլու Գրիգոր, Մազլըմեան Մկրտիչ, Մըսըրլը օղլու Պօղոս պէյ, Մուպահեաճի Մանուկ, Նար պէյ, Շիշման օղլու Յովհաննէս, Պահճէպան օղլու Աւետիս՝ Էտրնէցի (որ ապրեցաւ 100 տարի ի Սկիւտար), Պահճէպան օղլու (Փափազեան) Գէորգ՝ վերջամնաց ամիրան, Ստամպոլլը օղլու Ա., Տամատ օղլու Յովհաննէս, Տավուտ օղլու Կարապետ և Մկրտիչ, Փանոսեան Գէորգ՝ (անոր՝ Շամտանճեան Գրիգոր խանի և հայրն՝ յանգաւոր բանաստեղծ Աղեքսանդր Փանոսեանի), Քիւրքճիպաշեան Բարթող և Մկրտիչ. Տախտավաճառներէն (քէրէստէճի)՝ Գայսէրլի Սարը Կարապետ, Զարպհանէլի

Digitized by Google

Պետրոս և Նիկողոս ընկ., Գալաճեցի Ճանիկ, Պինդաչեան Մարկոս, Տամատեան Յակոբ, Ֆրէնկ օղլու Մկրտիչ և Գարա Սահակ ընկ., Թիւրքճիներէն՝ Ալալէմճի Գէորգ, Ալթըն օղլու Գրիգոր, Կարմիրեան Մարտիրոս, Շամտանճեան Աւետիս, Սամաթիացի Սինեմ, Սըվաճեան Մարտիրոս. Ֆէսճիներէն՝ Արդար Անտոն, Փափազեան Յարութիւն և ընկ., Փափազ օղլու Գէորգ, Բալուճեան Գրիգոր, Գարադաշ Ն. և ընկ., Ջաքարեան Մանուկ, Հալէպեան Կարապետ, Շամտանճեան Կարապետ, Ալալէմճեան Մանուէլ և Տէմիրճիներէն՝ նախ Մկրտիչ աղայ Սկիւտարցի, հռչակեալ փեսան ոսկերիչ Իւզաքեր աղային, ապա Ասատուր Գարադաշ օղլու (հայրն՝ յառաջացեալ փաստաբան ու գրագէտ-քերական Հրանտ Ասատուրի)։

Digitized by Google

Ը.

1870—1885

ԱՅՍ Գարագաշ օղլու Աստուր բաւական նշանաւոր եղած է զանազան գործերու և տոհմային աշխատութեանց մէջ։ Ծնած 1820ին՝ ի Պէյքոզ Վոսփորի գաւառացի հօրմէ ու առած ժամանակին համեմատ բաւական խնամեալ կրթութիւն մը՝ 1842ին պաշտօնեայ եղած է հարկահաւաք այն մեծ ընկերութեան մէջ, զոր կը բաղկացունէին Երկանեան Յարութիւն, Թիւրքճիխանը Պետրոս, Միսաք ամիրայ, Ճէզայիրլի Մկրտիչ, Պաղտասար Ջէրէղեան և Պօղոս Աչնանեան, Ճանիկ ամիրայ, Մաքսուտ ամիրայ, Յարութիւն Կէլկէլեան, Աբրահամ Ալլահվէրտի, Յովհաննէս Թընկըր, Յովսէփ Տավուտեան։

Տէմիրճի Աստուր՝ այդ հարկահաւաք ընկերութեան կողմէն ղրկուած էր նախ Մուսուլ թահսիլի համար, և ապա հոն սկսած էր սեղանաւորութեան։ 1845ին դարձաւ Կ. Պոլիս իր ծննդավայրը, ուր զբաղեցաւ երկաթի վաճառականութեամբ Ղալադիա Գուրշունլը Մաղազան, որ հիմայ եղած է Կէօչէ օղլու խան։ Իր ամուսնութենէն (1850) քիչ ետքն՝ ընկերացաւ Սկիւտարցի Փափազեան Յարութիւն և Սիմէօն անձերուն հետ, ու 1854-56ի բարեբաղդ շրջանին ըրին մեծ շահեր։ Ստեփանոյ Րալլի մեծ դրամատէրն ալ ընկերացաւ իրենց մեծ դրամագլուխով, և սկսան միասին Թօփհանէյի և Թէրսհանէյի տալ

Digitized by Google

մեծաքանակ երկաթ՝ վաճառատան փորձագէտ վարիչն ըլլալով միշտ գլխաւորապէս ինք Ասատուր Գարագաշեան, որ ա՛լ այնուհետեւ հարստացած ընդարձակուած՝ կը յորջորջուէր Տէմիրճի Պաշի Ասատուր:

Ետքերը փոխադրուեցաւ Ղալաթիայէն Սիրքէճի Իսկէլէսի, ուր ինք եղաւ դարձեալ հաստատողն երկաթի վաճառականութեան հրապարակին, ինչպէս իր պարագայք կաւանդեն. Իրմէ ետքն և իր թեւարկութեամբն և խորհրդատուութեամբ կը զարգանան հոն Եսայեան Յովհաննէս և Մկրտիչ եղբարք ալ: Ասատուր Գարագաշեան և ընկերք իրենց վաճառատան մէջ միշտ պատրաստ կունենային միջնաչափ (average) 35-40000 ոսկիի վաճառք: Երկու անգամ արդիւնաւորապէս անդամակցած է ինք Կ. Պոլիսի Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան. անդամ ու գանձապետ եղած է նաեւ Մայր Եկեղեցիի Թաղական Խորհուրդին. Պօյաճը գիւղի եկեղեցիին ալ բազմօք օգտակար եղած է՝ իր այդ գիւղը բնակելուն առիթով, և յետ իր վախճանին (կարծենք 1867) կտակած է Հիւանդանոցին մեծկակ գումար մը՝ ինչպէս կը գրէ Ժամանակ ժամանակակից հանդէսն՝ հրատարակելուն առթիւ իր մահագոյժը:

Իրմէ ետքն այդ գործը շարունակեց իր աներձագը՝ Ռուբէն Գրիգորեան, որ տասը տարի մը գործեց Պալիի հետ, 1863ին անոր հետ դարձեալ ձեռնարկեցին հանքային գործի մը և տալով մեծ կորուստ՝ վերջապէս դոցուեցան, ինչպէս և Պալի որդին կորսնցուց հանքի գործի մը մէջ 75000 ոսկի: Ադամանդի՛, ոսկիի՛, արծաթի՛, պղինձի՛, երկաթի՛, չինուածաքարի՛, վերջապէս հանքի՛, լիւքսի՛, կռիւի՛ գործեր՝ չե՛ն ունեցած աղէկ վերջ եւ չպիտի՛ ունենան ալ, քանի որ կայ հզօ՛ր բնութիւն մը պատժող այդպիսիները Թրանսվալէն մինչեւ Ուրալ եւ

Digitized by Google

Պաքուի հանքերը, Բրիտանիայէն մինչեւ Թուրքիա, Աւստրալիա, Չին և Սիբերիա. դէթ մեր իմաստասիրութիւնն այսպէ՛ս կը թելադրէ[1]։

Երկաթի վաճառական էին նաեւ Աբէլ Կիւլպէնկեան, Կիւմիւշեան, որ յարաբերութեան մէջ էին բոլոր գաւառներու հետ ալ, ուր երկաթի վաճառականք մեծ մասով հա՛յ էին ու վարկով կը տուրեւառէին, ինչպէս գրեթէ բովանդակ Թուրքիայի մէջ դարբինք ու երկաթագործք հա՛յ են՝ խրե՞նց թէ միւս ազգաց իմաստու-

[1] Մտածե՛լ այս պատեհով՝ Թրանսվալի և ուրիշ նման պատերազմներու խորունկ շարժառիթներուն և պատճառներուն վրայ. մտածե՛լ վերջին երկու տարւոյ մէջ և անկէ առաջ մի՛շտ պատահած հանքային աղէտներուն վրայ, որ տեղի ունեցան մանաւանդ Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ, մտածե՛լ մեծ, ծովեզերեայ, բազմայարկ ու քարուկիր քաղաքներու մէջ ախտերու, մոլութեանց և մոլորութեանց, երկրաշարժական ահաւո՛ր և յաճախաւո՛ր հետեւանքներու վրայ, մտածե՛լ հանքային չարաչա՛ր աշխատութեանց և անոնց հետեւանք ընկերային անլոյծ և անվերջ խնդիրներու վրայ, մտածե՛լ ու մտածե՛լ՝ ո՛չ թէ վաճառականութեան շահադիտութեան կամ ինչ և է եղանակով հարստանալու, այլ բնական ու բանակա՛ն մարդու իմաստասէ՛ր ու մարդասէ՛ր մարդու աչքով և միտքով։ Երկու հազար հի՛նգ հարիւր տարի առաջ գոչա՛ծ է եգիպտական իմաստութիւնն երկիւղած «Վա՛յ յանդգնելումն պատառել զքող բնութեան . . .» Եւ այդ հինաւուրց անկեղծ ու պարզ իմաստութիւնը կը պատուուի դեռ ի Չինս, ի Հնդիկս, ի Դիպէդ, յԱփրիկէ և այլուր։

Եւ ինք անաչառ իմաստութիւնը Միլտոնեան՝ հոգետես ներշնչութեամբ գեղեցիկ կը քերթէ այդ խորախորհո՛ւրդ իմաստը.—

«Մամո՛նն իւրեանց առաջնորդ. Մամոնն հոգի յոյժ վայրահակ
Քան ըզբնաւս հոսեալս յերկնուստ. զի եւ ի վեր անդ ի յերկինս
Աչք եւ խորհուրդք իւր դէտակն ունէին միշտ ի խոնարհ կոյս,
Սքանչացեալ ընդ ճոխութիւն երկնակառոյց պերճ յատակին՝
Ուր զարշապարք կոխեն զոսկի, քան եթէ ՚նդ այլ ինչ սուրբ եւ վեհ՝
Ցորս զոյ վայելել յերանականըն տեսութեան :
Նովաւ նախ եւ նորի՛ն խրատուք դիւրեաւ եւ մարդկան զարմ
Զերկրիս պորտ հարին աւար, եւ ամպարիշտ իւրեանց ձեռօք

թենէն, աս ալ ընթերցողներուն կը թողունք հետեւաբանել:

1865-1875 *Մանչէստըրի հայ վաճառականներու վրայ աւելցած էին՝ Օլիվոյ և Սպարթալը, Աբրահամ Կիւմիւշեան կեսարացի, որ ապա տիրացաւ ժառանգական մեծ կտակի մը Օլիվոյի կողմէն, և իր սովորեալ ձեռքբացութեամբ՝ դարձեալ սպառեց կորսընցուց զայն եւս՝ իր նախկին հարստութեանը պէս, և գնաց չուեց աշխարհի բոլոր գործերէն՝ չունեւոր վիճակի մէջ, Մկրտիչ Պէշիքթաշլեան՝ ընկերը Պօղոս Գաբրիէլեանի՝ որ վար-*

Գերփեցին ըզմօր աղիս՝ գանձել զոր լա՛ւ էր սուզանել.
Անդէն վաղվաղակի ձեռն ի գործ զունդըն Մամմոնեան՝
Հար պատառեաց անդ ի կող լերինըն վէր մի լայնախոց,
Եւ բըրեաց յարգանդէ անտի նորուն ըզձոյլս ոսկւոյ:
Մի՛ լիցին զարմանալիք թէ մեծութիւնք ի դժոխս աճեն.
Գետին է նա յանկագոյն մեծամեծար այնըմ թունոյ:

ՄԻԼՏՈՆ Ա. տողք 624—687

«Mammon led them ou,
Mammon, the least erected spirit that fell
From heaven; for even in heaven his looks and thoughts
Were always downward bent, admiring wore
The riches of heaven's pavement, trodden gold,
Thau aught divine or holy else enjoy'd
In vision beatific. By bim first
Men also, and by his suggestion taught,
Ransack'd the centre, and with impious hauds
Rifled the bowels of their mother earth
For treasures better hid. Soon had his crew
Open'd into the hill a spacions wound,
And digg'd out ribs of gold. Let none admire
That riches grow in hell; that soil may best
Deserve the precions bane.

MILTON'S Paradise Lost book I.

Digitized by Google

պէտ էր ամերիգանի ու բոլոր ճերմակեղէնի պատրաստութեանց և չէնչող զուարթ հովարտայ բնաւորութեան մը տէր, Նաայեան Շահում և ընկերութիւն, Մ. Սըրմաքէշեան, Գրիգոր Գույումճեան, Պապոյ Էքիզլէր, Հայկ Էքիզլէր (որ ապա Եգիպտոսի մէջ ձեռնարկեց 1896ին առևտր. մեծկակ գործերու՝ յԱղեքսանդրիա պարէններ հայթայթելով կառավարութեան), Գրիգորիսեան Պետրոս, Գույումճեան, Մելիքեան, Ֆնտըքլեան եղբարք և Մըրմըրեան, Կիւմիւշկէրտան, Գառնիկ ու եղբարք Յովակիմեան (նուանդուն որդիք Նահապետ վաճառական Պանտըրմացի Յովհաննէս Յովակիմեանի) որոց տոհմն ի հօրէ և ի հաւուց կրթասիրութեան և կանոնաւոր վաճառականութեան բերումներ տուած է, Արապեան Գէորգ Տրապիզոնցի, Վարդանեան Պօղոս, Թաթարեան Գրիգոր, Քափամաճեան Մկրտիչ, Ո. Արսէնեան, Մանուկեանք, Գընաճեան, Տատուրեան, Պաքըրճեան եայլք, որ տուին Մանչէստըրի նոր հայ գաղութին վերջնական կայք և ընկերութիւն մը արեւմտեան, կոկիկ շնորհքով եկեղեցիով մը՝ Upper-Brook փողոցին վրայ, ուր փոխանակաւ տիրացուութիւն ալ կընէին վերոյիշեալներէն եկեղեցագէտ եկեղեցասէրները՝ Տէ՛ր միայն դիտէ՝ ի՛նչ խաղերով:

Իրենց նախկին հովիւն եղած է Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան՝ Էջմիածինէն Պոլիս, Պոլիսէն Բարիզ, Բարիզէն Մանչէստըր, Մանչէստըրէն հարաւ. Ֆրանսա, անկէ Եգիպտոս, Եգիպտոսէն դարձեալ վերջնականապէս Կ. Պոլիս աստանդական: Ինք Մանչէստըրի մէջ հրատարակեց պարբերական հանդէս մըն ալ, և մինչեւ ցարդ իր լուսանկար պատկերը կը պատուի հոն եկեղեցատունին մէջ: Իրեն յաջորդած է Խորէն վարդապետ Կիւրոյեան տէրվիշ ու բանասէր եկեղեցակա-

նը, որուն յաջորդած է Բիւզանդեան Ղեւոնդ աւագ վարդապետը, մինչեւ մը նաեւ հիւրաբար Տէր Յովհաննէս աւագ քահանայ Մկրեան՝ ապա Եսայի Վ. Աստուածատուրեան Էջմիածնականը, որուն հետ ոմանք հակառակած ալ են և ինք գարշելով՝ Լոնտրա անցած ու առանձին մատուռ մը հաստատած է հոն՝ պաշտպանութեամբն կարծենք՝ նշանաւոր Աղանուրեանց և Սէթ-Աբգարեանց։ Ապա Սուքիաս Վ. Պարոնեան պրուսացի՝ նախկին Մխիթարեանը, ապա Տ. Թորոս Վ. Ջուղայեցի, որ բաւական ատեն հրատարակեց ալ հոն Հայ Եկեղեցի անունով պաղարիւն հանդէս մը, ապա սակաւօրեայ քահանայ մը զմիւռնացի, ապա՝ մեր օրերը (1907) Տ. Գէորգ եպիսկոպոս Իւթիւճեան Կ. Պոլսեցի, երբեմն առաջնորդն Հայոց Եւրոպայի։

Այսպէս՝ հետզհետէ լաւագոյն ձեւերով և փորձերով հաստատեալ Մանչէսդըրի հայ վաճառական գաղթականութիւնն՝ հին հոլանտական Ամստէրտամի գաղթականութեան նման՝ սկսած է աճիլ և զօրանալ կայուն, համերաշխ, եկեղեցացեալ կալուածի մը վրայ, վաճառական գործունէութեանց մէջ Ամստէրտամէն գերազանց, բայց տպագրութեանց ևայլի կողմէն՝ կարծենք՝ բաւական ընդհատ անկէ։ Տեղը չէ՛ քննել հոս բուն պատճառներն այս տարբերութեան, որոնց գլխաւորը կը թուի հին Հայոց կրօնական ջերմ ոգիին և նախնեաց հետեւողութեան ու սիրելութեան նուազումը նոր Հայերուն մէջ, իրենց հովիւներո՛ւն թուլութենէ՛ն ապիկարութենէ՛ն կամ ապհեղինակո՛ւթենէն՝ չենք կրնար գիտնալ։

Digitized by Google

Digitized by Google

Բ.

1875—1890

ՏՈՒՐԵՒԱՌԻ անգղիական հրապարակներու հետ այս շփումները՝ խոհեմներու միջոցով ոտն առ ոտն եւ խիղախներու ձեռներէցութեամբ սատոսատուն քայլերով ներգործած էին Թուրքիայի՝ մանաւանդ Կ. Պոլիսի եւ Զմիւռնայի՝ հրապարակներուն վրայ, ուր և քառորդ դարէ հետէ կը բանէին քսան եւ հինգ կանոնաւոր մեծ տուներ մանիֆաթուրայի գործերու վրայ։ Թէպէտ էապէս տեսակները կը տեւէին հին ճաշակի և գիտութեանց վրայ, բայց գործառնութիւնք և հաշուընթացութիւնք քիչ շատ կանոնաւորուած էին ու եւրոպականացած անգամ ուրեք ուրեք, որով աւելի մէթոտաւոր ձեւերով սկսաւ ու փակուեցաւ 1870էն 1890 մանիֆաթուրայի ոսկեդարին վերջին շրջանն ի Թուրքիա, որ մեր տեսութեանց ալ վերջին մասը պիտի ըլլայ։

Այս կազմաւորեալ անցումի միջոցին՝ մանաւանդ պասմայի բանաստեղծական ճիւղը սկսաւ թօթափել նկարներու և տարազներու հին միօրինակութիւններն ու ճարլաքաճական գործառնութիւնները։ Շէնք շնորհք վաճառատուններ վարձած էին, կանոնաւոր տոմարակալներու քով, պասմայի գեղագէտ նկարիչներ ալ, որ արեւելեան ընթացիկ երաղուն ձեւերը կը ճահանկարէին եւրոպական տուեալ գծագիտութեանց և ներկագործու-

թեան սկզբանց վրայ: Գասմայի այս նկար պատրաստողներուն առաջինն եղած է՝ կըսեն՝ ի Կ. Պոլիս Խասգիւղցի Կարապետ Տէմիրճիպաշեան (հայրը՝ գրագէտբանաստեղծ Եղիա Տէմիրճիպաշեանի, որ կը ճանչցուի գրասէր-Ատոմ յորջորջումով): Այս Կարապետ Տէմիրճիպաշեան՝ վարպետ է եղեր նաև եպիսկոպոսական խոյրերու, վակասներու, եմիփորոններու ձեւագրութեանց: Բաքտիվանի բանուկ տունին նկարիչն էր Նահապետեան, Գարակէօզեանցն՝ Ալիքսան Մոմճեան սկիւտարցին, առաջինն՝ ապա անցած ի Մանչէսդըր իր արուեստովը եւ երկրորդը՝ կանուխ անցած այս աշխարհէն ալ: Միւս վաճառատուններէն՝ ոմանք ալ ունէին իրենց յատուկ կամ այցող վարձեալ գծագրիչները, որոց ճաշակները կը նրբանային հետզհետէ պոլսական ու եւրոպական նորագոյն ոճերու և երանգներու վրայ:

Մանիֆաթուրայի վերջին այս ոսկեդարին՝ յառաջդէմ գտնուած են դարձեալ գաւառացիներէն մանաւանդ կեսարացիները, որոնցմէ միշտ դժգոհ մնացած է ու կը քրթմընջէ բացսիրտ և հովարտայ *Կ. Պոլսեցին՝ անոնց իբր այլամերժութեանն և բուրդ-համբաղ գործունէութեանց համար: Այս անհռետորիկ(1) կեսարացիք և հնգեակ մը միւս գաւառացիք՝ կցելով իրենց խստամբեր գաւառային գործունէութեանցն ու փորձառութեանց՝ ի Կ. Պոլիս բնակութեամբը՝ ճկուն ճապուկ թարքեր մը և քիչ շատ ոճ և ճաշակ մը բիւզանդական, քիչ քիչ անուն*

(1) Հին առած է թէ Կեսարիայէն հռետոր և ճարտարախօս չելներ: —

«Բան զսպիտակ ագռաւ կըռայ թեւաւոր՝
Անգի՛ւց ի Գամիրս է ճարտար հռետոր:»

Բայց Մանզումէի կեսարացի հին տէրը՝ Կ. Փանոսեան՝ թէ ոչ թեւաւոր կռայ գէթ շուշանագոյն մը կրնայ յորջորջուիլ՝ նայելով իր պոռչըտուն հրապարակագրութեանց:

Digitized by Google

հանեցին պոլսական հրապարակին վրայ, և իրենցմէ շատեր ամուսնանալով պոլսեցի աղջկանց[1] հետ՝ եղան տուն տեղ, պահելով միշտ դաւանական փարթամութիւն մը եբրայիկ՝ գէթ մինչև երկրորդ սերունդներն։

Ինչպէս առաջներն ալ ակնարկած ենք՝ կեսարացի այս վաճառականներուն ի Կ. Պոլիս առևտրական գործունէութեանց նախակարապետն եղած է Սենեքերիմ Մանուկեան՝ այդ իբր ութսունևհինգամեայ ծերունին, որուն կայծակիր աչքերն ու պատրիկ դնացքը տակաւին կը մատնէին[2] անքուն գործունէութիւն և ազնուական ծագում։ Շառաւիղ հինաւուրց գերդաստանի մը ի Կեսարիա, որդի Բարսեղ Մանուկեանի, և շատ կանուխ աչքը բացած վաճառական յարկերու տակ՝ 1840ի միջոցները կուգայ Կ. Պոլիս 17ամեայ հասակին, մինչ Թուրքիայի այս մայրաքաղաքին մէջ հազիւ քանի մը Կեսարացիներ բոյն դրած էին (որոց հետ նաև իր մէկ եղբայրը)՝ իբրև բոյիցաճի հին դրութեամբ, քանի մըն ալ մանր վաճառքի քոմիսիոնճիներ, մեծ մասով Զաքմաքճըլար Վալիտէ խանի մէջ. առանցմէ ու մէկ քանի արմտիքի վաճառականներէ զատ՝ ո՛չ ոք կար Կեսարացիներէն Կ. Պոլսոյ մանիֆաթուրայի հրապարակը։ Ինք՝ երիտասարդն Մանուկեան՝ գովելի նախաձեռնութեամբ ամենատ մը բանալով Կ. Պոլսոյ շուկային մէջ՝ մէկ կող-

---

[1] Գաւառացիք ձախող ընտրութիւն մըն է՝ որ կընեն ամուսնանալով Կ. Պոլսեցի աղջըկանց հետ. նախ վասն զի գաւառացի խեղճ աղջիկները լքուած կը բազմանան անամուսին, երկրորդ՝ վասն զի այդ գաւառացիք, ի պատիժ իրենց այս օտարասիրութեան, չկրնալով ներդաշնակուիլ պոլսեցի բարքերուն հետ՝ արագ արագ կը մոռնուին ընտանեկան թշուառութեանց իրենց սարօքը. Ասոնց օրինակները շատ են։

[2] Վախճանեցաւ 1908 Յունուար ամսուն ի Բերա Կ. Պոլսի, տանմային գործերու մէջ ալ կատարելէ ետք մեծ դեր։

մէն կլսկսի տեղական հրապարակին վրայ մանր առեւտուրի և միւս կողմէն դրկելու ի Կեսարիա ամէն կարգի վաճառք՝ շահակցութեամբ իր բազմաթիւ եղբարց, որոց մեծն ու հայրապետին էր Հաճի Մանուկ։

Ժամանակին՝ մանաւանդ օտարազգի՝ գլխաւոր վաճառականներն էին ի Կ. Պոլիս Թ. Րալլի, Բէդէր Վիչինոյ, Ստէֆանովիչ, Քասդէլլի, Շիքեարի, Զիչինիա, Տէքօզի, Սքուլիտի, Տավիտ Կլավանի ու Անտրէա Հէր աւստրիացին, որ Վիեննայի և Զուիցերիայի վաճառքներու վրայ կընէին մեծ գործեր. իսկ մեծ սեղանաւորներ էին Տուպինի, Րոլանտոյ, Քորոնիոյ, Պալթաճը, Ալիօն, Զարիֆի և այլք։ Մանուկեան մանո՛ւկ վաճառականն ալ այս մեծ վաճառականներէն կառնէր իր վաճառքն ու պէտքը, և Կեսարացւոց յատուկ խիստ յառաջամտութեամբ քիչ ժամանակէն զարգանալով՝ փոխադրուեցաւ հինաւուրց Բէպէճի խանը (1), և հոն սկսաւ գնել պալեայով մեծաքանակ ու ծախել մեծաքանակ՝ ընդհանրապէս տիմիքաթօն, չէյթան պէզի, պօյալըներ ու վերջերը նաև պասմայ, որ կը վաճառուէր մեծագոյն մասամբ 38 ինչէզի վրայ՝ եարտան 70 փարայէն մինչև $3^1/_2$-4 ղրշ.ի։

Այսպէս տասներեք տարի չարունակելով՝ 29-30 տարեկան հասակին արդէն եղած էր Կ. Պոլսի առաջին օտաճին. Հաճի Մանուկ՝ նահապետական չատ պարզմիտ դրութեամբ կը նշանէ հեռուէն՝ Կեսարիայէն՝ իր կրտսեր այս եղբայրն Արզեան Մանուկի քրոջն հետ, նոյնպէս նըշանաւոր ընտանիքէ։ Սեննեքերիմ Մանուկեան մեծ պատրաստութեամբ և պատուասիրութեամբ Զմիւռնա, Պէյրութ, Մէրսին հանդիպելով՝ կը ժամանէ Կեսարիա, և

(1) Կաւանդուի որ այս մեծ իջեւանը շինուած է Կոստանդիանոսի ժամանակէն. ի սկզբան կը ծառայէր հիւանդանոցի տեղ։

հոն համակերպելով իր հայրագիր մեծ եղբօրը կամքին՝ կամուսնանայ մեծ հանդէսով. 5-6 ամիսէն մեծ եղբայրն ալ՝ իր յորդորմամբը՝ Կ. Պոլիս կուգայ, և հոն մանիֆաթուրայի խնդրանքի ու մատուցումի երկուստեք եռանդնոտ սախրղում մը՝ չո՛ւտ չո՛ւտ կընդարձակէ Մանուկեան եղբարց ախորժակներն և գործառնութիւնները, ու իրենց վարկ բացող թանգարնները կըստիպեն ամէն շաբթու՝ անպայման եղանակով առնել իրենցմէ լայնավարկ և մեծաքանակ վաճառք։ Երանելի՛ ժամանակք։

Այսպէս՝ Մանուկեանց գործն 1855-60ին կը հասնի նշանակելի մեծութեան, տարին 50-60000 ոսկիի գործ կը տեսնէին։ Գարակէօզեան Կարապետ՝ ժամանակին պատմայի հրապարակին Ցովսէփին և մահրիմը Սենեքերիմ Մանուկեանի՝ աննախանձաբար կը հիանար իր ճարպիկ գործունէութեանց վրայ և խորհրդակից կըլլար անոր. իր գործակատարներն էին՝ Նազըճեան իբրեւ ծախող, Կ. Եղիազարեան ապա Մանուկ Արզեան՝ իբր արկղակալ ու գրագիր։

Մանուկեան Սենեքերիմ կը գնէր ի Կ. Պոլիս՝ մանուանդ պատմայի ճիւղը՝ Թափամաճեանց ալ հին տունէն. բայց ապա նկատելով որ անոնց տեսակները չեն կըրնար գոհացունել զինքն՝ անոնց վրայ ղրկեց ի Մանչէստըր Կարապետ Եղիազարեանը, և սկսաւ՝ Թափամաճեանց յանձնարարողչէք տալով՝ ուղղակի Անգղիայէն իր անուններն բերել վաճառք։ Նոքը բացաւ ալ ի Մանչէստըր զատ տուն՝ ընդարձակելով և ևս իր Կ. Պոլիսի ու Կեսարիայի(1) գործերն՝ ընկերութեամբ միշտ իր աւագ եղբարց և գլխաւոր գործնական վարիչն ինք ըլլալով ի Կ. Պոլիս, թէպէտ և սկիզբէն ալ իր եղբարցն ընկերութեամբ վաճառաշահած է անխափան։

---

(1) Բուն Կեսարիայի մէջ՝ վաղուց կային հայ վաճառականներ ու մեծ ազգատոհմներ, եւ 19րդ դարուն սկիզբը նշանակելի էին հոն Կիւմիւշեանք, Զարդարեանք, Պաշպազիրկեաննեանք և այլք ոմանք. Սակայն չենք կըրնար ծածկել փորձառուներու վկայութիւնն ալ՝ թէ մասամբ Կեսարացիք ու Ակընցիք բարքի կողմէն հաղորդարար ու պարզմիտ նկարագիր մը չեն յուցած.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Ժ.

1875—1890

ԱՀԱ ասոնց վրայ է՝ որ միւս դրամատէր ու գործագէտ կեսարացի Հայեր ալ կըսկսին նետուիլ Կ. Պոլսի մանիֆաթուրայի հրապարակը. Կիւմիւշեանք, Գըննաճեանք ու Կիւլպէնկեանք, (որ ցայնվայր գլխաւորապէս Զմիւռնայի մէջ կը գործէին), կը հաստատեն Կ. Պոլսի մէջ ալ վաճառատուն մը ուրիշ ճիւղերու, մանաւանդ offա մալիի վրայ:

Տասնեւիններորդ դարու հայ Կեսարացւոց մանիֆաթուրայի պոլսական վաճառականութեան սկիզբն անոր այսպէս կը պատմուի՝ յառաջընթացն ըլլալով յաւէտ Սենեքերիմ Մանուկեան. այս պարագան է գլխաւորապէս պատճառ՝ որ քիչ մը երկարեցինք իր վրայ: Ս. Մանուկեան անձամբ կը տեւէ իր գործին մէջ մինչեւ 1880, որմէ ետք իր եղբարքն ու եղբօրորդիք կը շարունակեն այդ սկսեալ գործն այլ եւ այլ ճիւղերու բաժնուած՝ Մկրտիչ, Տիգրան, Սեդրակ, Բարսեղ, Միհրան ու Արմենակ Մանուկեան (սովորաբար Մանիկեան կամ Մանիկօղլու ալ արտասանուած):

Թափամաճեանք՝ գլխաւորապէս ընտիր գործագէտներու չգոյութեան եւ իրենց fեյֆլի ծանրադանդաղութեան պատճառով՝ հետզհետէ տեղի կուտան այս նոր փորձագէտներուն եւ Աճէմ օղլուի ու Գարակէօզեանց:

Digitized by Google

Գարակէօզեանք՝ իբր յաջորդ Անճէմ օղլուի՝ իրենց մի՛շտ նոր և ճաշակաւոր կաղապարներով, գեղեցիկ տեսակներով, կապուի ու ֆինիշի ընտրութեամբ մեծ համբաւ և մեծ գնացք (ապառում բառածը) ունեցան 1855էն 1870 թէ՛ Փոքր Ասիոյ թէ՛ պարսիկ հրապարակներու մէջ, իսկ Մանուկեանք՝ յարմարելով մանաւանդ Ռումէլիոյ դիւրաշահ (քեաբը քասիմ) տեսակներու հրապարակէն՝ գործած են միապէս թէ՛ Անատոլուի թէ՛ մանաւանդ Ռումէլիոյի հրապարակներուն վրայ, երբեմն եղբարց ընկերակցութեամբ մտնելով նաև սեղանաւորական գործառնութեանց ալ մէջ։

Ասոնց սերնդէն՝ ինքնաձեռնարկ ժրութեամբ համեստ վիճակէ յառաջացած էր նաև Գէորգ Մուրատեան (հայր՝ Միհրանի և եղբարց Մուրատեան և աներ՝ Յովհաննէս Թավշանճեանի), բնիկ Կ. Պոլսեցի, որ մինչև վերջ անաղարտ և պատուաւոր գործունէութեամբ անուանեց՝ գործելով գլխաւորապէս պասմայի վրայ չուկան Ասպարճի խանի մէջ։ Ասոնց կցորդ կուղային նաև օտանի Վիչէն Գրիգոր (եղբայրը Տօքթ. Մերվիչէնի) Նալտըզ խանի մէջ, Թագւոր Առաքել մեծափորիկ մարդուկ մը, Ալիքսան Մասեհեան՝ որ կցիր խնայողութեամբ աշխատելով մինչև 1882՝ ձգեց մեծկակ հարստութիւն իր աջ ու ձախ ժառանգորդներուն։

Յովհաննէս Կիւմչեան սեղանաւոր Կեսարացին ալ, որ տոհմային բարեգործութեանց և մանաւանդ Սովելոց Յանձնաժողովին մէջ ունեցած է կարեւոր մասնակցութիւններ, նախ մանիֆաթուրաճիութեամբ սկսած է գործել Կ. Պոլսոյ մէջ, ու հետզհետէ հարստացած սեղանաւորական գործունէութեամբ ի Ղալաթիա Մէհմէտ Ալի փաշայ խանն՝ յետ մահուն կտակեց մեծկակ գումար մը բարեգործութեանց համար, կարի՛ հաշուեկշռեալ ու

տրոհեալ մանրամասն տրամադրութիւններո՛վ մը, որ կը ցուցադրեն անդրաշխարհեան նախանձոտ նրբամտութիւն։

Կեսարացիներուն ետեւէն կուգան նաեւ կարգ մը միւս գաւառացի վաճառականները, որ հետզհետէ զետեղուեցան Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ եւ որոց մասին պիտի գրենք հանգրուան մը ետքը։

Այսպէս՝ 1850-60ին հաստատեալ առեւտրական տուներն՝ հասած էին 1870ին բանուկ եւ զարգացած վիճակի մը, եւ քիչ շատ կանոնաւորեալ հաշուեկալութեամբ ու մատակարարութեամբ կը յառաջդիմէին իրենց անօրէններով, համարակալներով, գործակալներով՝ անցունելով տակաւ օտարազգիներէն հայերո՛ւն Կ. Պոլսոյ մանիֆաթուրայի գործերը։

Ասոնց գլխաւորներն են՝ Յակոբեան եղբարք, որ հաստատեալ կառուանի մը վրայ՝ մէկ կողմէն Կ. Պոլսոյ բիացային մէջ միւս կողմէն պարսիկ վաճառականներու հետ կը կատարէին նշանակելի տուրեւառներ։ Իրենց Մանչէսթըրի տան վարիչն էր Յովհաննէս Յակոբեան բարեպէր անձնաւորութիւնը, որ շատոնց տուն տեղ եղած էր յԱնգլիա։ Գարակէօզեանք, որ կը վայելէին մեծ անուն թէ՛ պարսիկ թէ՛ Թուրք հրապարակներու վրայ՝ իբրեւ սեղանաւոր եւ իբրեւ վաճառական։ Կիւմիւշկէրտան եղբարք, որ ինքօգնութեամբ յառաջ եկան ու փայլեցան 1865էն ասդին, մանաւանդ ամէրիգանի ու ճերմակեղէնի գործերու մէջ։ Ֆնտըքլեան եղբարք՝ Յարութիւն, Գէորգ, Պետրոս եւ ապա Սարգիս, որ տօքումայի, պամայի, ներկեալներու եւ ամէրիգանի վրայ հաստատած էին ճիւղաւոր գործեր ի Կ. Պոլիս, եւ սկսած էին իրենք եւս պարսիկ առեւտուրներու եւ Թէրսհանէի ու Թօփհանէյի հետ մեծ գործառնութեանց. իրենց այս վերջին ճիւղերուն գլխաւոր վարիչն էր Պետրոս Ֆնտըքլեան, որ՝ կրթուած

Digitized by Google

յոյն վարպետներու քով՝ իր ձեռներէց արագագործութեամբ մեծ զարկ տուաւ Ֆնտըքլեանց հաւաքական գործերուն. իրենց Մանչէսդըրի գործերը կը վարէր ի սկզբան երկար ատեն յաջողապէս՝ Յակոբ Մըրմըրեան, որ 1865ի վերջերը գնացած հաստատուած էր ի Մանչէսդըր և ճամբորդած Իտալիա, Վիեննա, Օտեսա, Մոսկուա, Բարիզ ու Մարսիլիա: Ֆնտըքլեան եղբարք՝ իրարմէ շատ տարբեր խառնուածներու վիճակած՝ կըրցան 25-30 տարի յաջողապէս վարել իրենց հօրն հետ հիմնադրած մանիֆաթուրայի գործը, եղբարց միուն ներհակները՝ միւսին կչիռ հակառակներովը ներդաշնակ միջասահմանի մը մէջ պահելով գործին հանրական ուղղութիւնը, որուն անգղիական թելը կը գտնուէր մինչեւ 1880 Յակոբ Մըրմըրեանի ձեռք: Միջոց մը Նշան Հարենց եւ ընկերանալով իրենց մէկ թանուկ ճիւղին՝ կըրցան միանաբար տարին մինչեւ 250000ի գործ տեսնել: Բայց Պետրոս Ֆընտըքլեանի կանխահաս վախճանն՝ ամփոփեց գործերու մեծութիւնն զգուշագոյն սահմանի մը մէջ, ինչպէս Կարապետ Գարակէօզեանի վախճանն ամփոփած էր հարկաւորապէս Գարակէօզեանց գործերը:

Գարակէօզեանց տունն՝ այս վերջինին վաղամեռիկ անհետացումէն ետքը մանաւանդ՝ անոր կիրթ նախանձաւորութիւններով արդարեւ հաստատուած արդէն ամուր և փորձագէտ հիմերու վրայ՝ չկըրցաւ շարունակել գէթ պասմայի զուարթ և բանաստեղծական ճիւղին մէջ կարապետողն Կարապետի յառաջդիմական լայն գիծերուն վրայ, այլ հետզհետէ ամփոփելով իր վաճառական ընթացքը՝ զօրացուց սեղանաւորական չոր ճիւղը միայն (որուն սկիզբէն ձեռնամուխ եղած էր Գրիգոր Գարակէօզեան) և կտակեց զայն՝ շատ բարեբաղդ պայմաններու մէջ՝ իր յաջորդ ժառանգորդներուն Արշակ, Միհ-

Digitized by Google

քան, Թադէոս, Եղուարդ, Արամ Գարակէօզեանց։ Կարապետ Գարակէօզեան՝ ուսեալ և հանճարեղ անձնաւորութիւն, կըրցաւ նաև բերուիլ բարի և կցակող տրամադրութիւններով կրթական ու հանրային ալ գործերու հանդէպ, և մենք մեր խոր մանկութեան ունկնդրած ենք Սկիւտար Նէնիմահալլէի փառաւոր տաճարին մէջ՝ ճեմարանական հանդէսի մը՝ իր մէկ ազնիւ բանախօսութեանն ընտրեալ բազմութեան մը առջեւ, Յովհաննէս Տէրոյենց ծերունիին ակադեմական յորդորներէն անմիջապէս ետքը։

Գարակէօզեանց և ուրիշ քանի մը հին տուներու պասմայի գործէն տակաւ նուազիլն և Կ. Պոլսի բիացային վրայ այս ճիւղին առած կարեւորութիւնները՝ պատճառներ մը աւելի եղան քանի մը պասմայի նոր գործերու հաստատութեան և յառաջդիմութեան, ի մէջ այլոց Յարութիւն Գրնաճեան, Կիւմիւշկէրտան և Յովհաննէս Խոնչէկիւլ, Րաքսիվան (այս յոյն տան գլխաւոր վարիչներն էին Գարակէօզեանց քով մարզուած երկու հայ երիտասարդներ՝ Յովսէփ Սրովեան և Զենոբ Հիսարլեան), Թոքատեան պասմայի ճիւղ, Ֆնտըքլեան և Տիգրան Ղոնչէկիւլեան, Մանուկեան եղբօրորդիք, Գրիգորեան, Մելիքեան, Մնտիկեան, Կիլքրիստ և Կ. Թիրեաքեան, Մկրտիչ Գափամաճեան, Կարապետ Պամաճեան և այլք, որոնց վրայ պիտի խօսինք ետքը։

Digitized by Google

Digitized by Google

ԺԱ.

1880—1890

Եգիպտականն Գահիրէի ու Աղեքսանդրիայի մէջ ալ Հայերը ձեռք բերած են երբեմն (մանաւանդ մինչեւ 1880) վաճառական ու սեղանաւորական կարեւոր դիրք։

Գահիրէ՝ կայան ու մայրաքաղաք Տէլդայի հինաւուրց ճոխ նահանգին և դիւցայինն Նեղոսի բարեբեր արգասաւորութեանց, Աղեքսանդրիա՝ նաւահանգիստ ու վաճառաքաղաք նոր Տիւրոս-Սիդոն հանուր ծովափնեայ և անափնի ցամաքայինն Ափրիկէի՝ առեւտուրի սեղանաւորութեան և կալուածատիրութեան մեծ կեդրոններ էին ու են ցարդ, ուր Հայք՝ մանաւանդ ոսկերիչք, սեղանաւորք, կալուածատէրք, վաճառականք և պաշտօնեայք՝ փայլած են գլխաւորապէս 1855էն 1880 առատ և շռայլ շահերով։ Եգիպտոսի ոսկերիչներուն մէջ՝ մեզի ծանօթ է միայն Թորոս Քափամաճեան, սեղանաւորաց մէջ՝ Երամեանք, պետական պաշտօնեաներուն մէջ Բէյլիգեանք, Աբրահամ Բարթող փաշայ, Եագուպ Արթին փաշայ և այլք. հողատէր կալուածատեարց և վարչագիտաց գլուխ եղած են Առաքել Նուպար, և ինք Նուպար փաշայ, որոյ որդին՝ Պօղոս փաշայ Նուպար՝ արժանաւոր յաջորդութեամբ կրկնապատկած է այսօր իր նշանաւոր հօրը ձգած միլիոնները. Նշանաւոր եղած է

Digitized by Google

նաև Թադէոս փաշայ Յակոբեան, որոյ ազնուական Տիկինն՝ Երանուհի Յակոբեան փաշայ, ի մէջ բազում բարեգործութեանց, առաւ նաև ի կենդանութեան Կ. Պոլսոյ Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցին 12000 ոսկի օսմանեան։ Կա՛ր նաև յԵգիպտոս Յակոբ Աշրգեան՝ գաւառացի հարուստ մըն ալ, որ կտակած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին բաւական գումար մը։ Վերջերս շահեցան եգիպտական վաճառականութեան մէջ նաև Հայկ Էքիզլէր Զմիւռնացին, Միհրան Գալֆայեան, Կ. Պոլսեցի Կամսարական եղբարք և ուրիշ տասնեակ մը վաճառականներ ու կալուածատէրներ՝ աւելի կանոնաւոր և փոքր գործունէութիւններով, այլ հեռու 1850-80ի եգիպտական ոսկեդարին բարեբաղդութիւններէն։

Այսպէս՝ եգիպտացի այրեցեալ ընիկներու և սուրիացի, իտալացի, յոյն-կղզեցի ու անգղիացի դրամատէրներու և վաճառականներու մէջ՝ Հայերն ալ մինչևցայսօր կըրցած են ձեռք բերել առևտրական վառ յաջողութիւններ այդ վառ կլիմային մէջ։ Իսկ փիւնիկքանեան, արաբ ու եբրայիկ առհմերու տուն և օրրան եղող Սուրիայի և Պաղեստինի մէջ՝ ի Պէրութ, ի Դամասկոս, ի Յոպպէ և յԵրուսաղէմ՝ չենք լսած առևտր. նշանաւոր անձ մը բաց ի Կիւլպէնկեանց մէկ ճիւղէն, քանի մը հիւպատոսական անձերէ, առ առաւելն Մաքսուտեան Ղևոնդ ելումապետ վարդապետէ մը և քանի մը երկրորդական վաճառականներէ։

Ի Կիլիկիա՝ Ատանա, Մարաշ, Մերսին, Տարսոն՝ բամպակի, արմտիքի, մանիֆաթուրայի գործերու մէջ կարևոր տեղ մը բռնած են նաև Հայք, որոնք չե՛նք կրնար յիշել յանուանէ վաւերապար։ Եւ հո՛ս ալ սակայն՝ յառաջադիմութիւնը հետարբացուց ձեռքը դիտուած է։ Ատանայի հողն առ հասարակ բերրի է, ունի բազմաթիւ

արտադրութիւններ։ Դաշտավայրերուն մէջ, Սէլէֆքէի ու Սիսի միջեւ, կը գտնուին տաք ու բարեխառն երկիրներու արտադրութիւններ, իսկ լեռնադաշտերու մէջ կարտադրուին ցուրտ կլիմաներու յատուկ բերք։ Վարի կողմերը կը մշակուին՝ ցորեն, գարի, վարսակ, հաճար, շուշմայ, եգիպտացորեն, բամպակ, բրինձ, աֆիոն, խաղող, նարինջ, շաքարեղէգն, իւղոտ հունտերու իբր ամէն տեսակ ընդեղէն։ Վերի կողմերը կաճին կեռաս, տանձ, դեղձ, կաղին և նման մրգեր։ Ատանայի մէջ կան երկու մեծ անտառներ ձիթենիի, մին Ջէյթունլըգ, որ Աղեքսանդրէտի Հիւսիսի կողմէն սկսելով կերկարի մինչև Բաեաս և ունի 40,000 արտավար տարածութիւն. միւսը Պօղազ-աղաճ, ուր բաց 'ի ձիթենիներէ կան նաև թթենիներ. ունի 30,000 արտավար տարածութիւն։

Ատանայի ճարտարագործութեանց մէջ կարևոր տեղ մը կը գրաւեն բամպակ զտելու, մանած կտաւ, ալիւր և սառոյց պատրաստելու գործերը։ Ատանայի արտածելի վաճառքն են՝ արմտիք, բամպակ, շուշմայ, գըխտոր, բուրդ, շինութեան և վառելի փայտ, արջառ, մորթ, խոզակ ևլն.։ Այս նահանգ՝ միջին թիւով կարտածէ 30,000 թոնոյ ցորեն, 15 միլիոն օխայ շուշմայ, 50,000 հակ (200 քիլոնոց) խամ՚բամպակ, 100—150,000 քիլոյ չոր խոզակ, 30—40,000 սնտուկ նարինջ։ Ցուսալի է՝ որ Կիլիկիայի այժմու Կաթողիկոսութեան անկեղծ ջանքով տեղացի Հայք աւելի զարգացեալ դիրքերու տիրանան դիւր յաջողութեամբ երկիրի մը մէջ՝ որ իր արգաւանդութեամբ և ծովեզերեայ հաղորդականութեամբ՝ բիւզանդեան Վոսփորէն ետք՝ ամէնէն յարմարն է Թուրքահայոց վաճառական յառաջդիմութեան։

Գալով Սեւ Ծովու եզերքն ու Փոքր-Ասիոյ գլխաւոր վաճառական քաղաքները, ասոնց մէջ Թէպէտ նոր

Digitized by Google

այլ գործունէութեան կողմէն առաջին կրնայ ըսուիլ Սամսոնը, Փոքր-Ասիայի Մարսիլեան, կենդրոն բանուկ գործի-մարդոց, որ անդին աստին հաւաքուած են հոն՝ ծովեզերքէն դէպ 'ի ներս, ուր Հայերը նուազ են սակայն քան Յոյնք, և գլխաւոր գործն է ծխախոտ(1)։ Երկրորդն է Տրապիզոն հին քաղաքը, ուր դրամագլուխ մեծ գործ կըլլայ. Ամասիա՝ արմտիք և միրգ՝ մինչև 1880 ունէր շատ փայլուն վիճակ, ան որ ծնունդ տուած է Հայոց երկու մեծ վաճառական տուներուն, Մանուկ օղլու Կարապետի, զոր յիշեցինք գործիս սկիզբը, և Իբրանոսեան եղբարց, որ ցարդ կը յիշուին ու պիտի յիշուին Պոլիսի մեծ բիռցային վրայ իբր ամէնէն գործօն տունը մանիֆաքթուրայի թէ՛ 'ի Կ. Պոլիս և թէ՛ 'ի գաւառս։ Սեբաստիա ևս հնուց 'ի վեր ունեցած է վաճառական կարևորութիւն մը. իր գլխաւոր գործն է արդ ճէլէպի վրայ և հօքքայ մալի, ինչպէս նաև Կարին։ Եոզղատ՝ ուր մեծ մասով արմտիքի գործ կըլլայ։ Մարսուան, որուն տեղական արհեստն է մանիսագործութիւն։ Թոքաթ, ուր գլխաւոր գործերը կըլլան եազմայի ու պազըրի վրայ, ժամանակով բաւական գործ կըլլար նաև կարմիր կտաւի ու հիւսեղէնի վրայ։ Զիլթիկի մէջ կայ կենդրոնական աղացք. Զորում՝ գործավայր ցորենի, գարիի, ճէհրիի։ Գոնիա՝ արմտեաց և միրգոյ։ Ընդհանրապէս այս գլխաւոր քաղաքներուն ժողովուրդք ագանելիքի ու երեսելիքի համար կը գործածեն եւրոպական մանաւանդ անգլիական վաճառք. գիւղերը միայն կը գործածեն շատ ուրեք տեղական ապրանք. Փոքր-Ասիայի ներսերը մանաւանդ՝ առեւտուրք մեծ մասով Հայոց ձեռք են։

Այս ամէնուն վրայ՝ մեր լսածին նայելով Թուրքա-

(1)Պոլիսի Հայ ծխախոտի գլխաւոր վաճառականք եղած են՝ Նազարեան Կարապետ Կամսարականք ու Տէմիրճաբուլեան եղբարք:

հայ վաճառականներէն գրեթէ ո՛չ ոք՝ մինչև 1870՝ յատկապէս նախակրթուած էր վաճառական սկզբանց, տեսականին ալ մէջ, բաց 'ի Կարապետ Իւթիւճեանէ, որ 1848ին Խ. Գ. Միսաքեանի և Տօքթ. Միքայէլ Խօրասանճեանի հետ Փարիզ երթալով՝ պարապեցաւ քանի մը տարի վաճառական ուսումներու Էքօլ տը Գօմէրսի մէջ, բայց երբ դարձաւ Կ. Պոլիս՝ տուաւ ինքզինքն իր նախասիրած գրական և լրագրական անձուկ ասպարէզին։ Էքօլ տը Գօմէրսի մէջ վաճառականութեան տիփլոմ առին նաև Յովակիմ Նէվրուզեան և Տիգրան Եուսուֆեան, որք բաւական ատեն Կ. Պոլսի մէջ ըրին գործնական վաճառականութիւն և սեղանաւորութիւն։ Անոնցմէ շատ ետքը՝ Շամտանճեան Գրիգոր Խան՝ ուսաւ Եւրոպայի մէջ կանոնաւոր վաճառականութեան տեսականը, և հիմը դրաւ ի Կ. Պոլիս, իր եղբարց հետ, այն կանոնաւոր առևտրական տունին, որ կը շարունակէ ցարդ մէթոտեալ դրութեամբ։

Թուրքահայոց վաճառականութեան դպրոցն եղած է միշտ՝ Թուրքիայի, մանաւանդ Կ. Պոլսոյ, առևտրատեանն՝ իր բաւիղ շուկայովն և հինաւուրց խաներով, ուր 15—18 տարեկան պատանիներ կըսպասարկեն ու կաշակերտեն վաճառական գերծերու՝ հատոր (թօփ) չափելով, թահսիլտարութեամբ, գրագրութեամբ, մաքսատունէն վաճառք հանելով և ամէն երկրորդական գործերու միջամուխ ըլլալով։ Հին ատեններ՝ ժամացոյցի վաճառողի աշկերտ մը՝ պէտք էր անպատճառ ի՛ր իսկ ձեռքով ժամացոյց մը ամբողջապէս նորաշինել, որպէսզի կալֆայի արուեստապետներու վկայութեամբ վարպետ ըլլէր։ Նոյնպէս ոսկերչութեան և այլ կարևոր ձեռնարուեստից աշկերտները։

Այս ամէնուն, ինչպէս և մանիֆաթուրայի տեսակներ պատրաստելու մէջ՝ մեծ դերակատարներն եղած են

Digitized by Google

գլխաւորապէս նմանողութիւնն ու օրինակողութիւնը, քան որում Հայք 'ի սկզբանէ չեն ունեցած ստեղծող միտք՝ թերեւս իրենց երկիւղած հոգւոյն բերումով ։ Հայերուն հին ու նոր գրականութիւնն անգամ (1)՝ աւելի հետեւողութիւն թարգմանութիւն եղած է քան գիւտ և հեղինակութիւն ։ Բայց հետեւողութի՛ւն, թարգմանութի՛ւն, հեղինակութեան հաւասա՛ր արժէքով ու հանճարով ։ Եւ հետեւողութիւնը՝ մանաւանդ վաճառականութեա՛ն մէջ՝ ապահովագոյն ճամբան է ։

(1) Բաց 'ի Թերևս Խ. Մովսէսէն, Գր. Նարեկացիէն ու Ներսէս Շնորհալիէն, որոնց կրօնք, և շնորհ հանճարն հիացում և սքանչացում կը պատճառէ անոնց իսկ որք հայ ստեղծական հանճարի գոյութեան վրայ կը թերահաւատին ։

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

ԺԲ.

1875—1890

1875էն 1880՝ Կ. Պոլիսի առեւտր. հրապարակին վրայ յառաջացան քանի մը գաւառացիներ ալ՝ յղելով վաճառք մէկ կողմէն իրենց բնիկ երկիրը, միւս կողմէն փոխանակելով և ապա պոլսական հրապարակին վրայ ալ բանալով գործեր իրենց հաշիւին: Ասոնց կարգէն են՝ Իբրանոսեան եղբարք (Ամասիացի), որ ի վերջոյ մօտեցան Կիւլպէնկեանց ընդարձակութեան՝ իրենց բազմաճիւղ և բազմավայր գործերով. Կիւմիւշեան Աբրահամ (1) և Աւետիս, որ շատ չկըրցան տևել՝ հակառակ բաղդին ժպիտներուն անգամ. Մանուկ Գոչունեան Կիւրինցի, Գէորգ Տէմիրճեան Խարբերդցի, Ճամըգեան հայր և որդի Կեսարացի, Մուրատեան եղբարք Կեսարացի և Ստամպոլլըեան եղբարք նոյնպէս Կեսարացի: Այս վերջիններն ըրին մեծ գործեր ամէրիգանի վրայ քսան տարիի մը չափ և սեղանաւորութեան ալ ձեռնամուխ եղան. Յովհաննէս Կարապետ ու Եսայի Փափազեան, Գրիգոր Մըրըեան, Թոփալեան եղբարք, որոնց վրայ՝ իբրեւ ժրագոյններու՝ կարժէ ընդարձակուիլ քիչ մը գործոյս համեմատութեամբ:

Ծնած սնած ու մարզուած Կիւրինի անձուկ այլ բանուկ ձորերուն մէջ՝ հսկողութեամբ իրենց համեստ հօր Կարապետ Թոփալեանի: Նախանձախնդիր ընտանեկան սովորութեանց: պարզ ձեռներէցութեանց, երկիւ-

(1) Այս անձ՝ արժանացաւ անգամ մը 20,000է աւելի լիրայի կտակեալ ժառանգութեան մը, զոր դարձեալ կորսնցուց.

Digitized by Google

զածութեան եւ կիւրինցւոց յատուկ հնարագէտ աշխատասիրութեանց, Թոփալեան եղբարք իրենց կողմէն Կ. Պոլիսի մէջ կը հաստատէին 1870ի ատեններուն իրենց երէց ու յառաջիմաց եղբայրը Գէորգ Թոփալեան մինչ միւս եղբարքն՝ Ալիքսան Գրիգոր եւ Քերոբէ՝ երթեւեկութեամբ եւ Կիւրինի ու այլ մանածիւզերուն մէջ կը գործէին։ Իր հուժկու կազմին եւ խուզարկու միտքին լծորդելով անդուլ աշխատութիւն մը՝ Գէորգ Թոփալեան 5-6 տարիէն առաւ առաջնակարգ դիրք Կ. Պոլիսի գնողներու հրապարակին վրայ՝ իբր յանձնակատար Փոքր Ասիայի շահաստաններուն ամէն կարգի վաճառքի վրայ։ Իր բավանդակ պոլսական գործերուն ի՛նք հասնելով՝ ի՛նք գնելով, ի՛նք գրելով, ի՛նք շարելով եւ ի՛նք ճամբելով, քանի մը տարուան մէջ ստացաւ փորձառութիւն մը, որ իր արտակարգ ձեռներէցութեանց մէջէն գրեթէ անմիջապէս յառաջ բերաւ զինքն եւ իր ընկերակից եղբարքն առաջնակարգ վաճառական՝ ներհուն մանաւանդ մանիֆաթուրայի իբր ամէն ճիւղերուն, Որով եղբայրական համերաշխութեամբ կրցան հաստատել տեղական մեծկակ գործեր Կ. Պոլիսի, Զմիւռնայի, Եգիպտոսի մէջ, եւ վերջերը մինչեւ Հնդկաստանի մէջ անդամ բացին վաճառական գործ մը ձեռամբ Ալիքսան Թոփալեանի. բանալով Մանչէսդըրի մէջ ալ հայթայթիչ տուն մը ընդարձակ։

Պօղոս Աստարճեան ադրիանուպոլսեցին ալ՝ 8–10 տարի ցուցած է Կ. Պոլիսի հրապարակին վրայ Թոփալեան Գէորգի հաւասար ժիր եւ անդադար գործունէութիւններ՝ հաստատելով հոն ի վերջոյ ընդարձակ վաճառատուն մը, որը շարունակեցին իր եղբարքն իր վաղամեռիկ վախճանէն ետք։ Քիչ մը ետքերը՝ վերոյիշեալներուն հաւասար կընթանան նաեւ Մելեանք՝ նախ մանիֆաթուրայի ապա չուխայի առեւտուրնե-

րով։ Անգրէասեան և Քասարճեան՝ նախ տօքումայի և միագոյն կտաւներու ապա պասմայի վրայ բանալով վաճառատուն մը ի Կ. Պոլիս, և ուրիշ քանի մը Կ. Պոլիս բնակացած տուն տեղ եղած Փոքր-ասիացիներ։

Այս Փոքր-ասիացիները՝ գլխաւորապէս իրենց չարքաշ սկզբնաւորութեան և տոկուն այլամերժ բարքին բերումներով՝ կրցած են հետզհետէ յաջող դիրքի տիրանալ Կ. Պոլսոյ միջնազգային հրապարակին վրայ, բացի մէկ քանի անխոհեմներէ, որ՝ բռնուած մայրաքաղաքին ծախիչ հրապոյրներուն՝ ծախած սպառած են ամէն ինքնութիւն ամէն բարեմասնութիւն հայրենական։

1875ին՝ հին մեծատուններէն ալ եկած հասած էին այս նորերուն քով մեծ գործունէութիւններով՝ արտածական ու ներածական երկչաւիղ վաճառաչանութեամբ և սեղանաւորութեամբ՝ հռչակաւոր Սերոբէ ու Սարգիս Կիւլպէնկեան եղբարք, բարերարք Կ. Պոլսոյ Հայ Հիւանդանոցին, որոց յաջորդեցին իրենց որդիք. Ցակոբեան եղբարք՝ գլխաւորապէս պարսիկ առեւտուրներու և անգղիական յանձնարարութեանց գործերով. Ցովհ. և Մկրտիչ Եսայեան՝ գլխաւորապէս երկաթի վաճառականութեամբ և սեղանաւորութեամբ. իրենց ձեռքն էին 1875էն 1895 Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ գտնուած հայ վաճառականներու մեծ մասին և գրեթէ բոլոր կեսարացի հայ վաճառականներուն սեղանաւորական առեւտուրք, Քարակէօզեանք, որ հետզհետէ զօրացուցին Կ. Պոլսոյ ու Անգղիայի մէջ իրենց սեղանաւորական գործերը՝ նուազեցունելով իրենց մանիֆաթուրայի գործառնութիւնները. Թօքատեանք, որ բացին նաեւ դրամատուն մը յԱնգղիա և ի Կ. Պոլիս, Պէշիքթաշլեան և Պօղոս Գաբրիէլեան, որոնց գործը մեծ էր մանաւանդ ամէրիգանի թիւլպէնտի եւ ուրիշ ճերմակեղէններու վրայ։

Զմիւռնայի բանուկ հրապարակին վրայ ալ այդ միջոցներուն կը փայլէին հինաւուրց Պալեօզեանք, Եսայեանք, Սպարթալեանք, Վարպետեանք, Էքիզլէր եղբարք, Պաքըրճեանք և այլք ոմանք, որոց շատերն ե՛ւ հարստութեամբ ե՛ւ գործունէութեամբ հաւասարեցան Կ. Պոլսի մեծ հայ վաճառականներուն։

Պրուսայի մէջ՝ հանդարտ ու տեղական զուարթ գործունէութեամբ մը բարգաւաճեցան Պոտուրեանք, Պալապան եղբարք, Թէոսեանք, Արապեանք, Ֆնտըքեանք և այլք, որոց գործունէութեանց մեծ մղում կուտար Պրուսայի և շրջակայից խողակի գործը։

Իսկ Ադրիանուպոլսի մէջ՝ Անանիա Պօղոսիկ, Աստարճեան, Յարութիւն Յովհաննէսեան, որ բռնած էին մասամբ Ռումէլիյի ադրիանական մասին վաճառականութիւնը։

Տրապիզոնի մէջ նշանաւոր էր՝ քանի մը յոյն եւ թուրք վաճառականներու հետ՝ Արապեան տունը, Եիւնեայի մէջ՝ Մութաֆեան, Վառնայի և Ռուսճուքի մէջ՝ Յովասափեան և Նաշիտ Աստուածատուրեան, որ կտակեց 1000 օսմ. ոսկի բարեգործական հաստատութեանց։

Իսկ Սոֆիայի, Ֆիլիպէյի, Սելանիկի, Պազար տաղի, Մանաստըրի և Ռումէլիյի միւս գլխաւոր շահաստաններուն մէջ՝ մեծ վաճառականութիւնը գրեթէ միշտ գտնուած է մեծ մասով թուրքաց, յունաց, պուլղարաց և հրէից ձեռքը, երկրորդական փոքր վաճառողութեննէն մասնիկ մը միայն ըլլալով գաղթեալ հայերուն ձեռք։

Ռումանիայի՝ մանաւանդ Բէօսթէնճէյի՝ մէջ վերջերն յաջողապէս փայլած են քանի մը Հայեր, Ֆրէնկեանք ու Մանխալեանք՝ մանաւանդ ցորենի մեծկակ գործերով։

Գլխաւոր այս շահաստաններէն զատ՝ Թուրքահայ վաճառականք գործած են երկրորդապէս դարձեալ Նի-

Digitized by Google

կոմիդիայի, Բիւթանիայի, Տարտանէլի, Ռոտոսթոյի, Գիլէճիկի, Քէօթահեայի և այլ մօտաւոր] գաւառներու մէջ՝ ամէն կարգի տեղական ու ներածական վաճառքի վրայ չափաւոր գործառնութիւններով,] կեդրոնացած սահմանափակուած յաւէտ իրենց իսկ հրապարակներուն վրայ։ Նիկոմիդացիք և Ռոտոսդոցիք՝ միշտ զգոյշ և կարի խնայող ու հաշուեգիտող կը ներկայանան առանց մէջ ամէն տուրեւառներու վրայ, և իբր այնպիսիք՝ միշտ ողջ և հաստատուն, թէպէտ և մեծ մասամբ կցիր ու միշտ երկրորդական կացութեանց տէր և հեռի առև-տրական մեծ գործերէ, լայն ձեռնարկներէ։ Անատո-լույի և Րումէլիի երկաթուղիները՝ բերած են անելի շուտիկ գնացքի մը իրենց այս զգոյշ ծանր ու ամփոփ գործունէութիւնները։ Ռոտոսդոյ և Նիկոմիդիա՝ իրենց շուրջի զատուցեալներովն և գիւղերով՝ 'ի վաղուց հռ-չակուած են իրենց արմտիքովը, մրգեղէններովը, կաթ-նեղէններովը, որոց ճաշակն ամէնէն առաջ կառնէ Բիւ-զանդիա։ Իսկ Պարտիզակ գիւղը՝ պայտի ու կաղինե գործերով գրուցուած է ատէպ. իր կրթական նախան-ձաւորութեանց հետ։

Digitized by Google

ԺԳ.

1880—1890

Կ. Պոլիսի՝ մանաւանդ պասմայի՝ հրապարակն 1875էն 1890 ցուցած է մեծ գործունէութիւն մրցական։ Հինէն եկած հասած հայ տուներ և նոր հաստատուածներ՝ այդ շրջանին վայելած են պայքարող և սպառող տոկեդար մը պասմայի և առ հասարակ մանիֆաթուրայի առևտուրներու, որ շատերը գլորած շատերն ալ կանգնած է....։

Այս տուներէն՝ դարձեալ առաջինը կրնայ համարուիլ Գարակէօզեանցը, որ սակայն՝ ըսե՛նք անաչառ ըլլալու համար՝ չէ կրցած արժանապէս գնահատել իր կարող պաշտօնեաները(1). և այս պաշտօնեայք երկայնմտութեամբ համբերելէ ետք իրենց արժանաւոր գնահատումին՝ ի վերջոյ հեռացած են իրենցմէ՝ և աւելի արդարակշիռ հաստատութեանց մէջ զետեղուած են արժանապէս, և հոն ի սպաս դրած իրենց փորձագիտութիւնը. այսպէս Գարակէօզեանցմէ տակաւ հեռացած են՝ Յովսէփ Սրովեան, Զենոբ Հիսարլեան, Գաբրիէլ Ճլիկլիւզէլ, Եալտըզճեան, Յովակիմ և Մեսրոպ Ֆէնէրճեան, Գարեգին Մոլտովազ, Թագւոր, որ առ հասա-

---

(1) Այս անտեսող Թերութիւնն ակներևապէս ունեցած են Կ. Պոլսոյ քանի մը մեծ հայ վաճառականք ալ, որ Գարակէօզեանց զէթ միւս մեթոտիկ բարեմասնութիւններէն զուրկ ալ էին. չե՛նք ուզեր անոնց անունն ալ տալ, բայց իրենց ձախողեալ գործերը՝ բաւական վկայութիւն մըն են թէ իրենց այս ընթացքը չհամեմատիր ուղիղ վաճառականութեան սկզբանց, ո՛չ ալ իրենց շահերուն։ Ինք ոյժն Հռոմ իսկ չդիմացաւ այդ ձախորդ ընթացքով։ Մե՛ծ եւ դրամագլուխի կիսահաւասար է աշխատութեան արժանիքը։

Digitized by Google

րակ Գարակէօզեանց այլ և այլ գործերուն մէջ պաշտօնավարած էին ի սկզբան ամենայն հաւատարմութեամբ ու գործունէութեամբ։ Ապա կուգայ Կիւմիւշկէրտան և Ցովհաննէս Խոնչէկիւլի վաճառատունը, որ 1877էն 1890 ցոյց տուաւ բանուկ գործունէութիւն մանաւանդ Անատոլուայի ծանր և նախշուն վաճառքներուն վրայ, վարչութեամբ Ցովհաննէս Խոնչէկիւլի։ Այս վերջինը՝ մարզուած Բոփամաճեանց հին տունին մէջ, բազմիցս գործով ճամբորդած, վերջապէս ընկերութեամբ Կիւմիւշկէրտան եղբարց՝ բացաւ Զաքմաքճըլարի մէջ տեղուանքը պասմայի նոր վաճառատուն մը, ուր կը գտնուէին մանաւանդ գաւառական ամէնէն ճաշակաւոր պասմաններն՝ հինգ ու երեք գոյներու վրայ ընդհանրապէս. Խոնչէկիւլ Ցավհաննէս պաղարիւն և վարպետ վաճառող և պասմայ չինող մըն էր։ Ապա՝ Ֆնտըքլեան եղբարց և Տ. Ղոնչէկիւլի վաճառատունը պասմայի, որ 1876էն մինչեւ 1886 մեծաքանակ գործեց Ռումէլիյի և Անատոլուայի նաեւ Կ. Պոլիսի յատուկ երկրորդական պասմաններու վրայ։ Այս վաճառատունէն հնարուեցաւ Քրէթոնը՝ կակուղ և լայն կտաւի վրայ հինգ գոյն և եռագոյն նոր տեսակ մը մասնաւոր ծալքով, որ ձգեց ի սկզբան մեծկակ շահ և որմէ քիչ ատենի մէջ սպառեցաւ ի Թուրքիա 100000 հատոր (թոփ)։ Եւ աւելի պիտի ծախուէր ու շահէր՝ եթէ Թօքատեանք չինել տալով անոր աժան նմանութիւնը՝ քանի մը ամիսէն չկոտրէին գինն ու արժէքը։

Ֆնտըքլեան Տ. Ղոնչէկիւլ վաճառատունը պասմայի, որ հիմնուած էր նախաձեռնութեամբ Պետրոս Ֆնտըքլեանի, ի սկզբան հետամուտ կուշտ շահերու, չուներ մեծ սպառում. բայց ապա 1882էն ետք անցնելով Ցարութիւն Գ. Մրմըրեանի երիտասարդ գործավարութեան՝ սկսաւ մեծաքանակ սպառումներու՝ մինչեւ 1885

կ. Պոլիսի պասմայի հրապարակին վրայ, Թօքատեան վաճառատան հետ, ըլլալով մեծաքանակ ծախող՝ տարին իբր 150000 *հատոր։*

Թօքատեան վաճառատունը պասմայի, որ կը գործէր ընդհանրապէս յարմարցուած աժան տեսակներու վրայ, եղաւ սկզբնապատճառ պասմայի գիներուն յանկարծ անկման՝ չո՛ւտ չա՛տ և չփո՛թ իմն սպառելու տենչով, որով իր Մանչէսդըրի հինաւուրց վարիչին քովանդակ գործունէութիւնն և փորձագիտութիւնը չծառայեց ուրիշ բանի՝ բայց միայն շատ սպառելու և պասմայի նման անհաստատ գործի մը հաստատուն և բանաւոր գիները կոտրելու՝ հետ ի հետ յախուռն մրցումով։ Այսպէս երեսուն տարիէ հետէ շարունակեալ 20% *և* 15% *պասմայի հարկաւոր շահերն յանկարծ ճիյնային անխոհեմաբար* 5%, 3%, 2%*ի, և* 38 *ու* 36 *ինչէզ երկտաներն՝* 34, 32, 30 *մինչև* 27½ *և* 25 *ինչէզի։ Այս մենամրցութիւնը, որ տեղի ունեցաւ մանաւանդ Ֆնտըքլեան և Թօքատեան վաճառատուններու միջև, լաւ չներգործեց Կ. Պոլսոյ պասմայի առեւտրին վրայ և մրցողները չչահեցան անկէ իրենց եռանդին ու աշխատութեանց համեմատ։* Գին ու արժէք իջեցնելէն դիւրին բան չիկայ. արհեստն ու ճարտարութիւնը՝ գին բըռնել տալու արժէքաւոր ապրանք հասցնելու մանաւանդ արհեստակցական վաճառազնացքը չկոտրելու մէջ կը կայանայ. *վերոյիշեալ երկու վաճառատունք՝ նախագործութեամբ Թօքատեանց՝ չունեցան այս արհեստական իմաստութիւնը, և առեւտր. հրապարակը տուժեց չա՛տ բան։ Կըրնային իրենք ալ աւելի՛ շահիլ և չդպչիլ միւս ծախողներուն սովորական շահերուն։ Գարակէօզեան Յովհաննէս Խոնչէկիւլեան և ուրիշ քանի մը հին տուներ միայն տեւեցին իրենց արժանաւոր գիներուն վրայ՝ թէպէտ ոչ այնքան շատ ծախելով, բայց ընդհանրապէս*

միանգամ իյնալ սկսան պասմայի տեսակներն ու գիները՝ գէթ 10–15 տարուան համար անկանգնելի։

Րաքտիվան ճաշակաւոր յոյն տունին վարիչներն ալ Հայե՛ր էին՝ Յովսէփ Սրովեան և Զինոբ Հիսարլեան, որ նախ մարզուած էին Գարակէօզեանց գործերուն մէջ։ Ընդհանրապէս ճաշակաւոր գծագրութեանց տեսակներ ծանր կտաւներու վրայ՝ Րաքտիվանի վաճառատունէն կը ծախուէին Ռումէլիյի և Անատոլույի գնողներուն եւ ունէին մեծ համբաւ։ Իսկ Բէթէրի հին վաճառատունը՝ կը ծախէր այս միջոցին նորագիւտ պլոք պասմայ մը, որ տարին 100000 հատոյի գնացք ունեցաւ՝ մեծ մասով փոքր Ասիա ղրկուած՝ կոտրած գիներով։ Ըստ այսմ՝ Կ. Պոլիսի յայնժամու պասմայի հրապարակին վրայ ամէնէն շատ ծախուած վաճառքներն եղան պլոքը՝ Բէթէրի վաճառատունէն, Քրէթօնն և Ալ եէշիլի ըսուած ասիական տեսակը՝ Ֆնտըքլեան վաճառատունէն ու Կըրաֆթընի երկրորդական մոռ պասմաները, գունաւոր մանաւանդ բուրու՛ճի ըսուած պասմաները՝ Թօքատեան վաճառատունէն։

Այս հին պասմաճիներուն քով կը ղարգանային քանի մը նորեր ալ ընդ որս Քընաճեան վաճառատունը,(1) Մանուկեան Եղբօրորդւոցը, Մելիքեանց, Մնտիկեանց և Մ. Քափամաճեանցը, որ կուտային բաւական կարեւորութիւն Կ. Պոլիսի ճաշակաւոր պասմաներուն ալ։

Տոքումայի լաւիկ ճիւղին վրայ եւս կընէին յաջող գործեր Ֆնտըքլեան ու Փեշտիմալճեան. կեսարացի Մու-

---

(1) Որուն հիմնադիրն էր Յարութիւն Գընաճեան կեսարացին՝ չունեւոր վիճակի մէջ Կ. Պոլիս եկած ու արթուն խնայասիրութեամբ դիրքի տէր եղած. ի սկզբան Պոլիսի խաներուն մէջ անոք և աղքատիկ կեանք մը անցուցած ատեն՝ անկողինին կազմածն հայթայթած էր խծուծի պարկերէ մաս մաս խծուծ խորելով, և այս հայթայթանք անկողինը պանդըխտական մինչեւ վերջին օրը չէ հաներ տակէն.

Digitized by Google

րատեան եղբարք, Մկրտիչ Քասարճեան և Յովհ. Անդրէասեան. իսկ ամէրիգանի և առհասարակ ճերմակեղէնի վրայ մեծաքանակ կը գործէին Երուանդ Փափազեան, Հարենց Դաբրիէլ, Սահակ Ղազարոսեան, Պետրոս և Պօղոս Ժամկոչեան, Ստամպօլլըեան, Խիստավէրտի օղլու, Փափազեան եւ ուրիշներ՝ կարգ մը յոյն մեծ վաճառականներու հետ։ Ոսկան Արսէնեան կը գործէր մանած բամբակի վրայ, Կիլքրիսթ Կ. Թիրեաքեան պարսիկ առեւտուրներու։ Ա. Յ. Քէհեաեան շալի ու ամէրիգանի, Գասպար և Աւետիս Լաթիֆեան նոյնպէս, Շահվէքիլեան Յարութիւն, Լեւոն Սէմէրճեան գունաւորներու և մատամբոլի, ու Մ. Միքայէլեան և Աւետիսեան եղբարք Թաշկէնի գուրպայի և նորավաճառներու վրայ։

Պոլսի այս վաճառականներուն հաշիւները կարձանագրէին տոմարագիտօրէն վարժ գրագիրներ[1], որոնց չատը գիտէին նաեւ ֆրանսերէն ու անգլիերէն և որոց մէջ առաջնակարգ էին՝ Թորգոմեան Պօղոս՝ Կիւլպէնկեանց քով, Լիմոնճեան Քերոբէ՝ Թօքատեանց քով, Մոլտովագ Գարեգին՝ նախ Գարակէօզեանց ապա Յակոբեանց քով, Նշան Տիւզէնճեան՝ Գարակէօզեանց քով, որ և գործնական տոմարակալութեան վրայ հրատարակութիւններ ըրած է, Յակոբ Հաճեան՝ Եղիա Կ. Պէյլէրեանի քով, Ճէվահիրճեան Գառնիկ՝ նախ Գէորգ Մուրատեանի քով և ապա առանձին վաճառատուն մը բանալով տօքումայի և գունաւորներու, Տիգրան Գափամաճեան՝ նախ Ֆնտըքլեանց ապա Թ. Ե. Գարակէօզեանց քով, Ղազարոս՝ Յակոբեանց քով, Սարգիս Ղուկասեան՝ Տիգրան Ղոնչէկիւլի քով, Գրիգոր Ալեանաք-

---

(1) Կրկնատումարի գիւտն ըրած են նախ Ջուղայեցի վաճառականք, որոցմէ մաս մը Իտալիա և Հոլանտա անցնելով՝ իրենցմէ Եւրոպայի անցաւ այս ուսումը։

Digitized by Google

եան՝ գրագիր նախ Ոսկան Արսէնեանի քով ապա առանձին վաճառական, Սիմոնիկ Պապաեան՝ նախ իր գործերուն մէջ ապա Ասատրճեանց քով, Յակոբ Գավաֆեան՝ Թոփալեանց քով, Երուանդ Տիրինեան՝ Կիլքըխաթ Կ. Թիրեաքեանի քով։

Մանիֆաթուրայի վերոյիշեալ վաճառականներու տարբեր գործառնութեանց մէջ՝ կը փայլէին սեղանաւորութեամբ և մեծ վաճառականութեամբ (չուխայի, փայտի և արմտիքի) Ունճեան Մաթուս և Աբիկ եղբայրները ու Գրիգոր Գարակէօզեան, որ ի սկզբանէ սեղանաւորութեան և կալուածատիրութեան մէջ երեւելի եղաւ և ձգեց մեծ հարստութիւն, ունեցաւ նաեւ հանրական իրողութեանց մէջ գործնական մասնակցութիւն, Ֆրէնկեան եղբարք, Յովհաննէս Կիւմիւշեան սեղանաւոր, Սահակ Գարաեան՝ փայտի և ածուխի վաճառական, Թահտապուրուն եղբարք, Հարենց Նշան, Պետրոս Քարակէօզեան՝ վաճառական ցորենի, Ազարեան եղբարք՝ վարիչ մեծ դրամագլուխի, Բարաղամեան Թորոս և Տիգրան՝ սեղանաւոր, Կիւղէլ Հաճեան՝ նոյնպէս, Հարենց Աբրահամ և Մարտիրոս ու Գառնիկ որդիք. Սիմէոն և Սեպուհ պէյ Մագասուտ՝ սեղանաւոր, Հարենց Մագասուտ, Ջրաճեան Յարութիւն, Ներսէսեան Գրիգոր՝ կառուցապետական գործավար արքունի, դրամատէր ու կալուածատէր, Նորատունկեան Յակոբիկ, Պէյլէրեան Յակոբ, Փափազեան Գէորգ և Մկրտիչ՝ վարիչ ապահովութեան սնտուկին 'ի Մեծ-Նոր խան, Իկիտպաշեան Ասապա, Գարամանեան Յարութիւն և Թաշճեան Սարգիս՝ սեղանաւորք, Սմբատեան Մանուկ՝ վաճառական ու մեծ կալուածատէր։

Digitized by Google

ԺԴ.

1880—1890

Ասոնց վրայ՝ Կ. Պոլսի դրամատէր կալուածատերց մէջ նշանաւոր եղած են հնուց ի վեր՝ Ճանիկ Ամիրայ, Գրիգոր և Կարապետ ու Սարգիս պէյ Պալեանք, Տատեան Պօղոս պէյ, Յակոբ Բէօշէեան և որդիք, Պօլ Պետրոս, Յակոբեան եղբարք, Ֆնտըգլեան եղբարք, Եուսուֆեան (Ալիքսան և որդիք), Մանուկեանք, Տօքթ. Միքայէլ Խօրասանճեան, Թոփալեանք, Բարսեղ Հալաճեան, Եսայեան Յովհաննէս ու Մկրտիչ, Տատեանք, Համբարձում Տէօքմէճեան, Բիւրքճիխանլեանք, պարտիզպանեան Աւետիս և զաւակունք, Սուրէնեան Յովհաննէս և որդիք, Տիւզեանք, Սուքիասեան՝ սեղանաւոր և ագարակատէր, Սամանճեան. ի Զմիւռնիա և յԵգիպտոս՝ Սպարթալեան, Պալեօզեան, Եսայեան, Նուպարեան, Նուպար և Պօղոս փաշայ որդին, Գէորգ պէյ Երամեան ի Փարիզ և որդին Աբրահամ փաշա ի Կ. Պոլիս։

Թուղթի վաճառականներ էին Ալիքսան և Խաչիկ Խօրասանճեան (ապա սեղանաւոր) Զորդարեան և Յակոբ Արշակ, որ Ղալաթիայի մատենադարանին հիմնադիրներէն է։

Եւ ասոնք մեծ մասով մինչև 1890, ոմանք անկէ ասդին ալ, շահաւորապէս տևեցին ու աճեցան՝ շատերն ազնուապետական կենցաղով. մը բաւական զատուցեալ դիրք մը բռնելով Թուրքահայ միւս հարուստներուն մէջ, մանաւանդ անոնք որ ունէին ամիրայական ծագում։

Digitized by Google

Իսկ Անգղիայի մանաւանդ Մանչէսդըրի մէջ հաստատուած Թուրքահայ վաճառականք՝ 1875էն ասդին առին ա՛լ կայուն գաղթականութեան մը կերպարանքն իրենց տնօրէն ժողովով, առաջնորդով, կիրակնօրեայ կենցաղասէր համախմբութիւններով և ընտանեկան կաց ու կազմով, որ օտար ոլորտի մը մէջ կառնէին ևս աւելի քաղցր հրապոյր։

Մեծին Բրիտանիայի լուրջ և կիկղոպեան ոլորտին մէջ Հայոց այս սկզբնական հաստատութիւնն և գաղթականութիւնն արեւելահաղորդ՝ թէպէտ իր էութեամբը գործնական ու վաճառական էր, ունեցաւ՝ սակայն՝ գործնականին ու վաճառականին հետ՝ իմացական ու բարոյական բարեհեղ ազդեցութիւններ Թուրքահայոց արթնամիտ մասին վրայ։

Տասը քան տարիէ հետէ իտալականէն Ֆրանսականին դարձած հայ սիրտն ու միտքը՝ կարգ մը սիրուն և վարդավառ նորութեանց հետ՝ անխտիր օրինակելու վրայ էին Ֆրանսական աստանդիկ բարքերէն ու կարգերէն բաց, թեթեւ, անհիմն և փո՛ւտ ալ բաներ մը, որ՝ անհաշտ Արեւելքի ծանր ու չարքաշ բարքերուն հետ՝ շատ մասով վնասաբեր պիտի ըլլային, մանաւանդ ջոկ մը անխոհեմ գաղափարական միջնորդներու ձեռքով, որ զարմանալի մեծամտութեամբ մը տալ սկսած էին ինքիրենց իմաստասէրի, քաղաքակրթիչի կարեւորութիւն մը, և կը ջանային ամէն փետրազարդ հնարքով բերել իրենց ըմբռնումներուն հանուրին կենցաղական ու կրօնական գնացքը, անոր ընտանեկան ու եկեղեցական անարատ կենցաղը։ Շալկած իրենց Վոլդէրը, Տիտրոն և նմանները՝ 'ի վաճառ կը հանէին ամէ՛ն նորաձեւութիւն, ամէ՛ն փոփոխութիւն, ամէ՛ն զեվզեկութիւն՝ յանո՛ւն կրթութեան յառաջդիմութեան և իմաստասիրութեան.

Digitized by Google

Այսպիսի անզգաստ հոսանքի մը դէմ, որ կըսկսէր 1852էն ու կը շարունակուէր մինչեւ 1885-90, հակակշռող քիչ շատ զգաստ ներգործութիւն մը ընելու էր և ըրա՛ւ ալ անգղիական զգօն և լուրջ ոգին՝ վերոյիշեալ վաճառականներու և անոնց կցորդ խնամքին ձեռքով, և հին ամիրայութեան բիրտ ու անիմաստ և անտանելի հրամանահանութեանց հետ՝ յաջողելո՛ւ էր ու յաջողեցա՛ւ ալ սահմանափակել իմաստակ նորասէրներու ֆրանսիկ և՝ ըսե՛նք՝ պոռնի՛կ ալ ծայրայեղութիւնները, որ և ոչ մէկ էական բանով հաշտ էին հին հայ բարքերու և կենցաղներու հետ։

Ճշդապահութիւն խօսքի ու ժամանակի, ուղղամտութիւն, պաղարիւն գործունէութիւն, կանոնաւոր և խնայողէտ աշխատասիրութիւն՝ ասոնք էին որ, անգղիաբնակ հայ վաճառականաց և Թուրքահայ քանի մը հին ու երկիւղած գործի մարդոց միջոցով, քիչ շատ անցան Նոր Թուրքահայերուն գործնական մասին մէջ՝ մանաւանդ քանի մը հին ու երկիւղած գործի մարդոց միջոցով, և մանաւանդ քանի մը հին Պոլսեցւոց Զմիւռնացւոց և տոկուն գաւառացւոց ձեռքով, որոնց շատ համաձայն կը պատահէր բրիտանական ծանր ու բանաւոր կենցաղը։

Գրականութիւնն և մանաւանդ լրագրութիւնն իսկ մեծապէս ազդուեցան այս ներգործութեամբ, և փոխանակ երեսը վառ, կռուազան, սնամէջ, ձեւազանգ ասութեանց և գաղափարաց՝ հիմնաւոր ներհուն և տրամաբան ոգի մը մուտ գործեց հայ գրականութեան մանաւանդ լրագրութեան մէջ, 18,5էն ասդին աւելի՛ աչքի զարնող կերպով։ Սամուէլ Սմայլսի ինքնօգնութեան աշխարհաբառ Թարգմանութիւնը գործնական յառաջաբան մը եղաւ այս բարեշրջութեան։

Այսօրուան քանի մը լրագրաց մասնական յաջողու-

Digitized by Google

թիւններն ու օգտաբերութիւնները կը պարտինք այդ բրիտանիկ վաճառաբեր ազդեցութեանց, և վերջերս տեղակալող գերմանական խրթին ներգործութիւնը՝ չպիտի կըրնայ բնաւ տեղը բռնել այն ամուր և ազնիւ ներգործութեանց, որ սկսան ի Թուրքահայս 1855ին ու տեւեցին ճենքըլմէնաբար մինչեւ 1890։ Տարտամ տրտում և գրեթէ միշտ վայրախոյզ և չահախոյզ գործնական ու փիլիսոփայական գերման ոգին չպիտի կըրնայ չափուիլ՝ կը թուի գէթ մեր կողմերն՝ անգղիական խորապէս գընահատող, որոշ, ազնուական և հարուստ ոգիին հետ, ինչպէս և՝ փոքրէն առ մեծն և պարունակեալէն առ պարունակողն առնելով նմանութիւնն՝ ինչպէս և, կըսենք, Կէօթէի լայնաշփոթ և ամէնադիւթ երկունք երբէք չպիտի կըրնան զուգակշռուիլ բուսակեաց Նեւտոնի խո՛ր բա՛րձր ու տիեզերակա՛ն այն սուրբ արդեանց և գիւտերուն, որ պատիւն են հանո՛ւր մարդկութեան և որ յայտնութեան մօտելու աստիճան յատակալոյս են ու սքանչելի՜ . . .

Digitized by Google

ԺԵ.

1880—1890

Անգղիական յստակ միանգամայն ամուր և խորունկ այս ներգործութիւն՝ ունեցաւ մերոնց վրայ լաւագոյն արդիւնք մըն ալ։ Հեռուէն՝ Թուրքիայէն՝ նորասիրաբար կրաւորաբար ու ագիտաբար Բողոքականութեան յարողք և անոր նորեռանդն բերումով իրենց եկեղեցիէն ու տեղական բարքէն ուծայողք՝ առած եղան գործնական լաւագոյն դաս մը, լսելով ու տեսնելով կէսէն աւելին բողոքական երկիրի մը մէջ (յԱնգղիա մանաւանդ ի Մանչէսդըր) Հայոց հին եկեղեցիին չինութիւնն և չէնութիւնն և անխոտոր անայլամէտ բարգաւաճումն՝ իր բովանդակ ծէսերումն ու արեւելեան հանդերձանքով (1)*, որոց իբրև կռապաշտութեանց կը նայէին Թուրքահայ Նախաբողոքականք. և այս կարծեաց առաջքը չէին կրցած առնել ո՛չ ժամանակին Նախանձաւոր պատրիարքները, ո՛չ աստուածաբանները, ո՛չ ալ ընտանիքի հայրերը, որով ճարակներ մը աւելի պատրաստ գտաւ Հայոց մէջ՝ աւերող անզանազանութիւնն (անտարբերութիւնն) և ստահակ լայնախոհութիւնը։*

Անգղիական ազդեցութեան և գործունէութեան այս

---

(1) *Միայն՝ աչքի զարնող կերպով զարմանալի է որ հայ վարդապետներն Անգղիայի փողոցներուն մէջ կերևին անգղիական երէցի համակրօն տարազով, մինչ Յոյնք հոն ամենուրեք կը բարձրացունեն Արեւելքի հին և լոյս եկեղեցիին խնկաւէտ փառքն՝ իրենց եկեղեցական լայն սքեմովն և պղատոնիկ գլխանոցով : Ինչո՞ւ այսպէս։*

Digitized by Google

հզօր և հանդարտ ոգին էր՝ որ՝ լծորդուելով Արեւելքի դիւրաթեք բարոյից և վառ գաղափարաց ու երեւակայութեանց՝ կեռանդնաւորէր թէ՛ ի Թուրքիա թէ՛ յԱնգլիա հին և Նոր հայ վաճառականներու կենցաղը գործունէութիւններն և ընդհանուր գնացքն ապրելու, որով պատրաստուելու վրայ էին իրենք 20րդ դարին դուրսի սեմոցը վրայ Թերեւս լաւագոյն եւ յաջողութեանց։

Անցողաբար պարտ կը համարինք դիտել նաեւ հոս՝ որ հայ վաճառականներու Եւրոպայի մէջ գործող մասը միշտ դիւրութիւններ մը աւելի ունեցած է Թուրքիայի մէջ գործող մասէն, որ ջիղն է գործերուն և ամէն նեղութեանց ու պատասխանատուութեանց բեռնաբարձը, որով դուրսի (Եւրոպայի) թղթակցաց և գործակցաց արժանագոյն է տալ անոնց խորհուրդներուն և կանոնաքաններուն կարեւո՛ր կարեւորութիւն մը, քան ինքնագլուխ Եւրոպայի կանոնաւոր սարուածքներէն գործել չինել կամ քակել և հրամայել անգամ։

Այս Թուրքահայ՝ մանաւանդ Կ. Պոլսի հրապարակին՝ գործիչներուն ժրագոյններն էին 1875էն 1885՝ Յակոբեան Միքայէլ, Պետրոս Պէշիքթաշլեան, Մանուկ Արզըեան, Պօղոս Գաբրիէլեան, Պետրոս Ֆնտըքլեան, Գէորգ Թափալեան, Համբարձում Ստամպօլլըեան, Պօղոս Աստարճեան, Մկրտիչ Քասարճեան և Յովհ. Անդրէասեան, Սահակ Ղազարոսեան, Սարգիս Թէօսեան, Գէորգ Տէմիրճեան, Ջենոբ Հիսարլեան, Յարութիւն Գ. Մըմըրեան և այլք ոմանք, որոց սուրացող ոտից ներքեւ՝ մանաւանդ շաբաթ ու երկուշաբթի օրերն՝ Էօրլուճիլէրի ու Զաքմաքճըլարի մայթերն ու սալարկները կայծ ու կայծակ կը թռցունէին։

Դարձեալ այս աւելամասնութեանց քով չենք կրնար դիտել չտալ՝ որ հին Թուրքահայոց վաճառականաց մէջ մինչև 1885՝ ըլլա՛ն Կ. Պոլսեցի, ըլլա՛ն գաւառա-

Digitized by Google

ցի մանաւանդ կեսարացի՝ յաճախած ալ են շատ կցիր(1), դեգ. խորտուբորդ ընաւորութիւններ, վայրահայեաց

(1) Այսպիսի կցիր կծծիներու նկարագիրը գեղեցիկ ճշդութեամբ կըստորագծէ ծերունի յոյն փիլիսոփան Թէոփրաստոս. —

«Եւ կծծի է, որ և յետ ամսոյ չդանդաղեսցէ ելեալ գնալ 'ի տուն պարտապանին պահանջել զ՚կէս դանկ իւր: Ի միաժողով ճաշկերոյթս տոհմայնոց՝ թուէ զբաժակս իւրաքանչիւր զոր ըմպեն...: Որչափ և դիւրագին ինչ որ հաշուիցի գնեալ, նա տակաւին շատ է, ասէ, շատ: Եթէ ծառայն պոյտն ինչ կամ պուտնարդ բեկանիցէ, 'ի ռոճկէն նորա տուժէ: Եթէ յանկարծ բնիոն մի անկեալ ի կնոջէն կորնչիցի, վեր ի վայր հարկեալ վրդովէ զամենայն կահս տանն և զմահիճս և զարկեղս, և ընդ ամենայն խորշս և ծածուկս խիլ արկեալ որոնէ: Իբրև վաճառիցէ ինչ, այնքանոյ տայ՝ զի մի՛ ինչ շահեսցի գնողն:

Զտայ թոյլ և ոչ թուզ մի ուտել ի պարտիզէ իւրմէ, ոչ ընդ ագարակ իւր անցանել և ոչ ձէթ մի կամ արմաւ ի գետին անկելոցն բառնալ: Ելանէ շրջի զօր ամենայն այց և խնդիր առնել իւրոց սահմանացն ցանգոց՝ եթէ անխախտ՚ւտ կայցեն: Ոչ ինչ խղճէ օր ի յօր առնել զհատուցումն պարտուցն, և ի վաշխիցն շարիատս պահանջէ:

Եթէ խրախունս ժողովրդականացն առնիցէ, զխորտիկսն մանր մանր կոտորեալ՛ այնպէս մատուցանէ ի սեղան: Իբրև զուտեստէ ելանիցէ, առանց ինչ ստանալոյ դառնայ ի տուն: Պատուէր տայ կնոջ իւրում մի՛ փոխ տալ զաղ, մի՛ զպատրոյգ, մի՛ զչաման, մի՛ զգուիրակ, մի՛ զաշտիպս, մի՛ ըզթեոս և մի՛ զմթերս, զի այդ մանրուանքդ, ասէ, մեծ լինին ի գլուխ տարւոյն:

Համայն ասել, որ ժլատ և ռիշղն իցեն, զնոցա և զզանձանակսն է տեսանել ճճեկերս բորբոսեալս, և զբանալիսն ժանգահարս, և զնոսա զլխովին՝ զի զգենուն ըստ կարի հանդերձս նեղս և կարճս, ի փոքրիկ և ի դոյզն սրուակէ լիուլի օծանին, գերծուն մինչև ցմորթ մարմնոյն(*), և զմիջաւուրբ բոկանան: Եւ առ թափիչսն երթեալ զուն գործեն՝ զի ձորձ իւրեանց ընդ բազում կաւ եկեսցէ, որպէսզի մի՛ ապա փութով աղտեղասցի:» Թէոփրաստոսի նկարագիրք ԺԹ. էջք 72—75:

Պղատոնի և Արիստոտէլի աւագ աշակերտին այս ոսկեղէն հատուածն՝ այնքան ճիշդ ու գեղեցիկ գրաբարի թարգմանած է այսպէս Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի Մխիթարեանն՝ որ չենք համարձակիր թարգմանել զայն ինչ և է աշխարհաբարի:

(*) Իմա, այնպէս ցած խուզել՝ զի մի՛ սեղմ վարսավիրայի կարօտանայ: Եւ ի չեռուցանել արեւու բոկանան՝ զի մի օղք ոցիցն հնացին:

Digitized by Google

խորագէտներ. ու խորամանկներ ալ ու վերակնող ծանծաղամիտներ, ամէն առիթէ օգուտ քաղող անխիղճներ, խոժոռ իւրախնդիր և ինքնապաշտ մարդիկ, ու քիչ երևցած են՝ ուղիղ, վեհանձն, բարեգործ, պարզ համարձակահայեաց ու ճենթըլմէն ոգիներ, որոց գնացքէն, գիտակէն, նայուածքէն ու գործերէն մեծութիւն և բարութիւն կը կաթեն՝ օրինակ իմն Կարապետ Գալակէօզեան մը, Գրիգոր խան Շամտանճեան մը, Ստեփան Սպարթալըեան մը և Գրիգոր Եսայեան մը կամ ուրիշ նմաններ ...։ Այս կողմէն Զմիւռնա աւելի բերրի եղած է, աւելի հոմերական քան Կ. Պոլիս՝ բնակչաց թուական համեմատութեան նայելով. առո՛ր ալ գլխաւոր պատճառը՝ թերևս Հելլէն աղնիւ ու դիւրահաղորդ չփումներու ատտիկեան ազդեցութիւնն է, որ և ծնած սնուցած է Պալեօզեաններ Նուպար փաշաներ և Եուսուֆեաններ(2)։

Եւ միւս կողմէն ալ անուրանալի է դարձեալ՝ որ այդ վաճառական և իրենց հետևորդ կնաֆ դասակարգերն են որ գրեթէ միշտ դրամավճար եղած են հանրային իբր ամէն պէտքերու ամենակուլ հիւանդանոցէն սկսելով՝ դպրոցներու, աղքատախնամներու, պատրիարքարանի, Երուսաղէմի, նուագահանդէսներու, հրատարակութեանց, արկածեալներու, որբացեալներու, եպիսկոպոսներու, վարդապետներու, քահանաներու, միաձայններու և աշխարհիկ ու անաշխարհիկ եռաձայններու, որ իրար կը ծնին և իրար կը գլեն՝ խօսողներու, գրողներու, վճռողներու և քարոզողներու և կարգ մը մենմոռղներու ձեռքով։

Իրենցմէ ելած են մինչև 5-10000 ոսկի մէկ ձեռքէ

(2) Պալեօզեան, Եուսուֆեան Պետրոս, Նուպար փաշա ազնուական ընտանիքները Զմիւռնա ծնած են:

Digitized by Google

բարեբարողներ, Թէպէտ և բարեբարութեան և ինքնաբուղխ նուիրատուութեանց ու կտակներու կողմէն՝ Ռուսահայոց Յունաց և Անգղիացւոց բարեբարողներուն մերձաւոր աստիճանի ու ջերմութեան մը չեն հասած դեռ մերոնք, և աւելի իրենց կիրքն ու փառասիրութիւնները գգուողներու քան բո՛ւն պէտքերու կառատանեան։

Թուրքահայ վաճառականներուն և գործակատարներուն մէջէն ելած են նաև տասնեակ մը բանասէր գըրագէտներ ալ, 'ի մէջ որոց նախ Յովհաննէս Յովակիմեան ձեռներէց Պանտըրմացին և իր ազնուաբարոյ որդին Գառնիկ Յովակիմեան, ապա Մարտիրոս Թոքատեան, որ սաստիկ ընթերցասէր ու խօսասէր ալ էր՝ աշակերտող Յով՛. Տէրոյենցի աննկուն աշխատասիրութեան և Օկիւստ Քոնդի ու Շէքսփիրի ցուրտ իմաստասիրութեանց և ջերաջերմ բանաստեղծութեանց[1], Կարապետ Գարակէօզեան՝ խրախուսող գրագիտաց և դըպրոցաց, Տիգրան Քարակէօզ՝ սիրող գործնական իմաստութեանց, ընթերցող յուրջ նաև բաւական աջող յանգաւոր ոտանաւոր դրելու[2], Յովհաննէս Յակոբեան՝ ընթերցող և հետևող պատմական ու աստուածաբանական գրոց, Անուխեան Եսայի, որ չտկած էր մեծկակ մատենադարան մը և ապա մաս մաս ձեռքէ հանեց իր նեղ

(1) Մարտիրոս Թօքատեան՝ Մարկոս Աւրելիոսի նման վարժապետասէր ալ էր, բերնէն չէր ձգեր իր դաստիարակն Յովհ. Տէրոյենցի անունըն իբրև մե՛ծ մարդու, մինչև անգամ Անգղիական Կարտինալ Մանինկի նմանցունելով զայն այս տողերը գրողին. և ամէն Կ. Պոլիս գալուն՝ շնորհքով դրամական նուէրով մը կայցէր Հայ Վարբոնին ամենայն խոնարհութեամբ, և խորհուրդ կը հարցունէր անոր պատկառանքով։ Տէրոյենցի խոշոր ցուցամատը՝ մեծ դեր ու կշիռ ունեցած էր Մ. Թօքատի անշշուկ և խոնարհ մեծութեան մէջ։

(2) Տիգրան Քարակէօզեան Դաւրէժի իր պանդխտական պարապոյ ժամերուն զբաղած է նաև՝ Գաբրիէլ Էլիկիւզէլի հետ՝ հայ և պարսիկ լեզուներու և տաղերու համեմատական ուսումնասիրութեանց։

Digitized by Google

օրերուն, Ելտըրզճեան՝ նախ Գարակէօզեանց ապա Ցակոբեանց ներկայացուցիչն 'ի Մանչէստըր, Գառնիկ Ֆընտըքլեան՝ հմուտ չէքսբիրեան անգղիերէնին և հայ գրաբառ լեզուին՝ Հիւրմիւզի դպրոցէն, նաև բաւական արտադրող մը Անգղ. և Հայ բանասիրականներու, Գէորգ Թոփալեան՝ ջերմեռանդն ընթերցասէր և խրախուսիչ հայ բանասիրութեան, Գրիգոր խան Շամտանճեան, որ կազմած ալ էր մեծ մատենադարան, Թադէոս Ալինաք քեռորդին Թոքատեանց՝ հմուտ հայ անգղիական և գերմանական լեզուներու, Տիրան Կիւմիւշկէրտան՝ խրախուսող բանասիրութեան, Քէրօրէ Լիմոնճեան՝ հաշուակալ Թոքատեանց, որ երկար տարիներ դասախօսեց անգղ. լեզուն և գրեց քաղաքական յօդուածներ Թէրճէմանը Էֆքեարի, Ճէրիտէյի, Սուրհանդակի մէջ. Տիգրան Կամսարական՝ ազնիւ սիրտի և ոճի տէր գրագէտ բանասէր, որ շարք մը փայլուն յօդուածներու հետ գրած ունի նաև վէպ մը՝ Վարժապետին աղջիկն անունով, Տիգրան Եղքէնճեան ոսկերիչներու խօսո՛ւն շուկայէն՝ ներհուն Հ. Արսէնեան գրաբարին նախնեաց մատենագրութեան և Ֆրանսերէնի ու Անգղիերէնի, որուն քառասնամեայէն ետքը գրուածներն յայտնութի՛ւն մը եղան գրականութեան մէջ և յանդիմանութիւն մը արդար՝ երեսուն քառասո՛ւն տարի գրականութեամբ ապրո՛ղ վաստըկո՛ղ վարժապետներու և վարդապետներու կէսգէտ ու անաշխատ ձախողութեանց, Յարութիւն Գ. Մրմըրեան, որ՝ դպրոցէ դուրս մանիֆաթուրայի նաեւ վաճառատուններու մէջ՝ հև 'ի հև և վախն ի վախ ուսաւ ինչ որ ուսաւ անօգնական բանասիրելով. Յովհաննէս Գազանճեան եւդոկիացին՝ որ կարգ մը լեզուագննական ու բանասիրական գնահատուած երկերէ ետք՝ վերջապէս յաջողեցաւ աշխարհաբառ քերականութեան նորագոյն կազմութեան մը, որ մինչև ցարդ ելած աշխ.

Digitized by Google

քերականութեանց գիրքերուն ամէնէն բանակարգեալն ու դասակարգեալը կը թուի՝ գէթ ըստ ձեւին ու ծրագիրին, Որպաչէս Ցարութիւնեան՝ Մալկարայի կաճաչ ձիճ, որ արհեստով գրագէտներէն աւելի օգտակար եղաւ բանասիրութեան՝ իրեն անկախ ու անաչառ աշխատութիւններովը։ Այսպէս՝ գործի մարդիկ քարոզութեան մատենագրութեան գործնական բարոյականի լաւագոյն և փորձառագոյն ծառայութիւններ կրնան մատուցանել, մանաւանդ մեծատունք. ասոր երևելի օրինակ մըն ալ վերջերս տուաւ Անգղիա հռչակաւոր գործարանատէր Jojeph Bibbyի անձին վրայ. տե՛ս Review of Reviews 1908ի June, էջք 553-560։

Ամերիկայի հետ վաճառականութիւնն ալ մուտ գըտած էր 1875ին Թուրքահայոց մէջ, և Մինասեան եղբարք ու Նմանիք՝ ըրին բաւական բանուկ գործառնութիւններ Կ. Պոլիսի և Ամերիկայի միջև՝ մինչև որ գործի անակնկալ գործն եկաւ տանիլ մեծագոյն համեմատութեանց այս տարաշխարհիկ ու տարօրինակ տուրևառն ալ՝ մանաւանդ Ցովհ. Թավչանճեանի, Արշակ ու Միհրան Գարակէօզեանի, Ծչմորտախօսեանի նման ճարտար գործագէտներու և դրամատէրներու ձեռքով։ Ցակոբ Մատթէոսեան՝ երբեմն ազգապետ բողոքական Հայոց՝ Ամերիկայի մէջ ուսումնասիրեց մասնագիտօրէն կազմարարութեան արհեստը, որով Կ. Պոլիսի մէջ հիմնեց առաջնակարգ գործարան կազմարարութեան՝ կցորդ տըպարանով և թղթավաճառանոցով մը։

Այլ այս մեր աշխարհէն՝ ընդհանրապաբ խօսելով՝ դեռ չատ հեռու են անդիի աշխարհի տոլարները, հսկայ գործերը, երանաւէտ օթևաններն ու հրապարակները, Մորկաններն և Րոքֆէլլըրները։

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

ԺԶ.

1818 — 1880 — 1890

Անդլիի ազդիի բոլոր աշխարհներուն մէջ ալ՝ սակայն՝ Թուրքահայերուն վաճառականութիւնը չէ կըրցած ժամանել արտածական ու ներածական մեծ՝ չահավաճառութեանց, բաց 'ի քանի մը տուներէ՝ որ 'ի Զմիւռնիա և 'ի Կ. Պոլիս կըրցած են ցորենի, թիֆտիկի, թուղի, գորգի և նման վաճառքներու վրայ արտածութիւններ ալ ընել ու երկուստեք համեմատական չահուղէններով ընդլայնուիլ բազմազան հրապարակներու վրայ։ Այս կողմէն Կիւլպէնկեանց հին տունը բարգաւաճեցուցած է նշանակելի կալուած մը 1860էն 1900։ Մնացեալ վաճառականք՝ իբր առ հասարակ՝ արտածող երկիրներու մեծ միջնորդի դերը կատարած են Թուրքիայի մէջ՝ ոմանք ճիւղէ ճիւղ, գործէ գործ սատոստուն անհաստատութեամբ։

Մենք ալ՝ մինչև հոս (1890) ահա կըրնանք հասցունել մեր Ձեռնարկը թուրքահայոց հին վաճառականութեան եւ վաճառականաց վրայ, վասնզի մենք ևս այդ թուականներուն քաշուած ենք առևտր. հրապարակէն, ու չենք ուզեր հեռուէն զննել ու հարցափորձել արդի հրապարակը։ Այդ թուականէն ասդին՝ շատ դիւրին ալ է ո՛վ և իցէ մէկու մը ստանալ պէտք եղած ծանօթութիւնները։

Անկոխ կալուածի մը մէջ իբրև նախաքայլ փորձագիր՝ ունեցանք անշուշտ մենք ալ, այս հակիրճ տեսու-

Digitized by Google

թեանց միջոցին, մեր թերութիւնները՝ մանաւանդ կարգ մը վաճառական տուներու մասին մեր կարի՛ համառօտագրութիւններն ու մոռացումներն իսկ, գլխաւորապէս գաւառական շահաստաններու վրայ ժամանակին չհասան մեզի պէտք եղած տեղեկութիւնք, որով գաւառական մասը շատ քիչ բաժին ունեցաւ հոս։ Չէինք կրնար՝ մեր բանասիրական քիչ մը երկարաշունչ աշխատութեանց միջոցին՝ հո՛ս ալ ամէն բանի ընդարձակը, ամէնաճիշդն ու անթերին բովանդակել գործնական անամփոփելի յարաճուն ընդարձակութիւն ունեցող այս ճիւղին վրայ, զոր մէկ ձեռքով միայնակ պարագրել անհնար էր մեզի։ Ինչ որ մենք՝ գործնապէս ալ անձկացած հասարակութեան մը սիրուն՝ սկսանք համառօտակի, ուրիշ մը, մանաւանդ տուրեւառի հրապարակի մէջ թարթափող և շահ ունեցող ուրիշ մը՝ կրնայ այլեւս աւելի դիւրութեամբ շարունակել լայնաբար գէթ իր և նմանեաց շահուն սիրուն։ Եւ օգուտը շատ գործնական կը թուի մեզի։

Եւ արդ՝ ձգելով յետահայեաց ակնարկ մը իբր հարիւր յիսուն տարուան Թուրքահայ այս վաճառականաց վրայ՝ կը տեսնենք որ անոնց մեծագոյն մասը չէ կրցած ունենալ տեւական յաջողութիւն և յաջորդութիւն որդւոց որդի։ Ամէնէն մեծ տունն անգամ 50 տարին անցուցած չէ։

Այս կարճառօտ ընդհատումներու պատճառները կըրկին կերպին. — Նախ արտաքին։ Եւ ասոնք են՝ յարաբերութեանց դժուարութիւնք, որ և տարուէ տարի դիւրանալու վրայ են՝ խճուղիներու, շոգենաւերու, երկաթուղիներու, հեռագրութեանց, թղթատարութեանց և սահմանադրական ոգիին աճումով։ Նաև սովք, համաճարակք, երկրաշարժութիւնք և հրդեհք։

Սովերու մէջ նշանաւոր եղած է 1829ի սովը, որ մանաւանդ Կ. Պոլսի մէջ՝ բերաւ սաստիկ նուազութիւն

Digitized by Google

ուտելեաց և ազանելեաց. խափանեցաւ նաւերու երթեւեկը, կոտրեցաւ տուրևառն և քսան տարուան փտած կորեակով անգամ մոխրախառն հաց պատրաստեցին ու կերան աղքատք՝ քիչ մը ետքն ալ ճաշակելու համար մահուան տժգոյն վերջին հացը։ Ամէն բան նուազեցաւ ամէն բան սուղցաւ մայրաքաղաքին մէջ՝ մինչև որ բարձրագոյն հրամանով իւրաքանչիւր գնաց մօտաւոր քաղաքներէն ճարել պարէն և Կ. Պոլիս բերելով ծախել ուզած գինովը, որով սովն և սղութիւնը վերցաւ և վաճառականութիւնը վերստին շունչ առաւ, այլ յետ անկման բազմաց։

Համաճարակներ՝ ժանտախտ և քօլէրա, ընդհանրապէս հետևանք սովի անզգուշութեանց և անողջպահիկ կենցաղի, գործած են պարբերաբար մեծ աւեր 'ի Կ. Պոլիս՝ անխնայ հարուածելով թէ՛ գործ թէ՛ կեանք։ 1830էն 1840 համաճարակներու գլխաւորն եղած է 'ի Կ. Պոլիս հինաւուրց ժանտախտը, որ տասն և աւելի ամ ընդ մէջ ճարակած է ու տասանորդած քանորդած բընակիչներու մեծ մասը։ Այս ժանտախտներուն վրայ ընդարձակ գրած է գիտնօրէն, 'ի մէջ այլոց, Dr. A Brayer, D, M, P, իր Neuf années à Constantinople La Peste երկհատոր գիրքին մէջ (ֆրանսերէն), ուր կան նաև Կ. Պոլսոյ միջնազգային բնակչութեան բարուց, վաճառականութեան, թուոյն և կենցաղին վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ ժամանակակցաբար գրուած։ Իսկ քօլէրան սկսած է մանաւանդ 1840էն ետք՝ որ սաստկագոյն ճարակեցաւ 1847ին 1854ին և 1865ին, այս վերջին տարին զոհ տանելով հարիւր հազարի մօտ այր ու կին։ Ասոր փոքր կրկնութիւն մըն էր 1872ի քօրէլան, և այնուհետև՝ շնորհիւ բարեխնամ կառավարութեան ձեռք առած զգուշական առողջպահիկ միջոցներուն՝ գրեթէ անհետ եղան Թուրքիայէն՝ մանաւանդ Կ. Պոլսէն՝ ժան-

Digitized by Google

տախտն ու քոլէրան։ Բնակչաց մաքրագոյն և գիտնագոյն առողջապահութիւնն ալ քիչ չնպաստեց այս համաճարակներու անհետացումին։

Հրդեհներէն ու սասանութիւններէն (երկրաշարժ) անոնք՝ որ իրենց մեծութեամբն ու բնութեամբը վնասեցին վաճառականութեան՝ հետևեալք կաւանդուին գլխաւորապէս։

1818ին այրեցաւ Սկիւտարի պասմախանէն, ուր կը տպուէին տեղական եաղմայ և պասմայ։ Ասկէ քանի մը տարի ետքն այրեցաւ Եէնիքարուլի պասմախանէն։

1822ին եղաւ ահագին երկրաշարժ 'ի Բերիա (Հալէպ) և 'ի Դամասկոս։

1826ին մեծ հրդեհ 'ի Կ. Պոլիս, որ կը ձգուէր Պահճէ-Գաբուէն մինչև Լանկա և Այա-Սոֆիայէն մինչև Սուլթան Պայազիտ. խան, խանութ, տուն և Մայր Եկեղեցին Հայոց այրեցան՝ պատճառելով շատ վնաս և բեկում։

1831ին հրդեհ մեծ 'ի Բերա և 'ի Սամաթիա, ուր այրեցան տունք, խանութք, դեսպանատունք և այլն իբր 1600։

1835ին երկրաշարժ մեծ 'ի Կեսարիա, որ տևեց տարի մը և՝ 'ի մէջ բազմաց՝ կործանեց ամբողջ գիւղ մը։

1841ին երկրաշարժ 'ի Կ. Պոլիս՝ խանութ տուն և պանդոկներ կործանած, պատճառելով մեծ վնաս վաճառականութեան։

1843ին՝ հրդեհ մեծ 'ի Կարին. այրեցան 315 խանութ և մթերանոց։

1845ին՝ հրդեհ մեծ 'ի Սամաթիա, ուր մեծ մասով Հայք վնասեցան. Սամաթիա՝ 'ի հնուց հնոց է հրդեհի։

1845ին՝ պատահեցաւ Զմիւռնայի մէջ՝ սոսկալի հըրդեհ. այրեցան 3500 տուն, որոց ինն հարիւրն Հայոց էր. այրեցան խաներ, բաղանիք, մթերանոցք այլն. համագումար վնասն եղաւ երկու միլիոն ոսկի. և այն ա-

Digitized by Google

տեն դեռ չկային գրեթէ 'ի Թուրքիա հրդեհի դէմ ապահովագրական ընկերութիւնք։ Այրեցաւ նաև տեղւոյն Ս. Ստեփանոս եկեղեցին՝ իր հազուագիւտ զարդերովն սպասներով ու եկամուտներով։

1846ին՝ մեծ հրդեհ 'ի Ֆիլիպէ, ուր այրեցան 600 խանութ։

1846ին՝ 'ի Զմիւռնիա, ուր այրեցան 100 խանութ։ Նոյն տարին դարձեալ 'ի Զմիւռնիա երկրաշարժ մը կործանեց շատ խաներ։

Դարձեալ 1846ին՝ Մէնէմէնի մէջ հրդեհ մը այրեց շուկան և պէզէսթէնը։ Պերկամայի մէջ այրեցան բոլոր շուկան պանդոկներ ևայլն։

Դարձեալ նոյն տարին Ադրիանուպոլիս այրեցան 1000 խանութ և երկու պանդոկ, ու Սելանիկ 2000 տուն և շատ խանութ։

Մեծ հրդեհ 'ի Կ. Պոլիս 1848ին՝ Եէմիշ իսկէլէէն մինչև Սիւլէյմանիյէ ու մինչև Եէնի Ճամի։ Նոյն տարին դարձեալ Էյրի Գաբու և Բերա։

1851ին՝ Խարդալ գիւղն այրեցաւ գրեթէ բոլորովին։

1851ին՝ Սկիւտար այրեցան բովանդակ շուկան, շատ տուներ, բաղանիք և մզկիթներ։

1852ին՝ Սամաթիա, այրեցան 1000 տուն Հայոց և 100 խանութ։

Հրդեհ մեծ Պրուսայի մէջ՝ 1854ին. այս հրդեհէն միայն Հայերը վնասեցին 130000 ոսկի։

1855ին՝ երկրաշարժ անհագին Պրուսայի մէջ, ուր կործանեցան շատ շէնք՝ մզկիթ, դամբարան, շուկաներ ու պանդոկներ, և փլատակաց մէջէն հուր ելնելով՝ այրեց 3000 տուն և ա՛յլ շէնքեր. 2000է աւելի անձինք մնացին փլատակաց տակ և վնասն հաշուեցաւ 500,000 ոսկի։

1855ին՝ այրեցաւ գրեթէ բոլորովին Գատըգիւղ։

Digitized by Google

1836ին՝ զարհուրելի փոթորիկ մը ելնելով՝ Սեւ ու Մարմարա ծովերուն մէջ կորան 726 նաւեր։

Նոյն տարին սոսկալի և արկածաւոր հրդեհ մը պատահելով 'ի Սելանիկ՝ 700 հոգի մեռան և 2000 հոգի վիրաւորեցան։

1856ին Հռոդոսի ու Կրետէի մէջ՝ երկրաշարժը կործանեց փլուց շատ մեծ շէնքեր, 44 գիւղ, Քանտիա քաղաքը, պատճառելով ահագին վնաս։ Նոյնպէս Սանդուրին կղզին, որ ծածկուեցաւ ծովուն տակ։

1859ին՝ դարձեալ մեծ հրդեհ 'ի Սամսոն։ Եւ այս աղիտաբեր հրդեհներուն վրայ 1869ին տեղի ունեցաւ Բերայի մեծ հրդեհը, ուր այրեցան 8000ի չափ շէնք և կորան շատ մարդիկ։

Եւ գաւառներու մէջ ալ ծանօթ անծանօթ շատ հրդեհներ մեծապէս վնասած են դրամագլուխներու և տուրևառի գործառնութեանց, 'ի մէջ որոց Վանի շուկային (1877) և ուրիշ առևտրական քաղաքներու հրդեհներն Անատոլուի և Ռումէլիի մէջ, չհաշուելով ճամբաներու դժուարութիւններն և այլն։

Ասո՛նք դուրսէն։

Digitized by Google

Digitized by Google

ԺԷ.

1880—1890

Իսկ ներսէ՛ն, այսինքն Թուրքահայ վաճառականութեան ընդհատման և նուազումին ներքին պատճառները, ասո՛նք՝ մեծ մասով բարոյակա՛ն են, որ որչափ անտես ու զանխուլ են՝ նոյնքան ակներև անկումներ և սպառումներ պատճառած են. —

Ներքին այս պատճառաց գլխաւորներն են. —

Անիմաստ անգիտութիւն պատճառաց և արդեանց, նախանձ, մախալից պայքար, ամուրիութիւն իւր սարօք, ժառանգութիւնք, ցուցասէր չռայլութիւն, որոնց մէջ են բաղդախաղ, սկեպտական յօժարութիւնք և օտարասիրութիւն։ Եւ ասոնց մեծ մասը՝ պտուղ են պակասութեան հաստատ նկարագիրի և նմանելու անխորհուրդ քերմանց։

Թուրքահայք՝ մանաւանդ հին Թուրքահայք՝ մեծ մասով հաւատացող բաղդի ու ճակատագիրի՝ փոյթ չեն տարած իրերու պատճառներու և արդեանց ուշադիր ուսումնասիրութեան, որով կամրանայ ամէն գործ ու ձեռնարկ։

1870էն ետքն է՝ որ քանի մը անձեր, փոյթ ըրին ուսումնասիրել լրջօրէն առևտրական հրապարակները, անգղիական ու Փրանսական բանուկ լեզուները, բարքերըն ու միջնազգային ընթացքն արժէքներու և արժէթուղթերու։ Այլ ցայսօր չենք յաջողած հիմնել առևտրական կանոնաւոր վարժարան մը տեղւոյն վրայ, մին

Digitized by Google

Ցոյնք՝ 60 տարիէ աւելի է որ Հէյպէլիի մէջ կառուցած են վաճառական մեծ հաստատութիւն մը։

Անարժան նախանձը՝ լծորդուելով մախացող պայքարին հետ՝ քիչ անկումներ չէ բերած Թուրքահայոց թէ՛ անուններին թէ՛ գործերուն, ու այս կողմէն ո՛չ ոք օտարազգիներէն կըրնայ մրցիլ իրենց հետ։ Այս թերութիւն՝ չարութենէ աւելի տգիտութեան վերագրելի է, որ և հեռղհետէ նուազելու վրայ է՝ կիրթ անձնաւորութեանց օրինակովն ու բազմանալով. Նախանձը չա՛ր է միշտ, և չա՛րը տգէտն է միշտ, զի չգիտէ թէ բարի բնութիւնը միշտ նպաստաւոր է ամէն գործի մէջ բարի՛ մարդոց, որ բնաբար կը ներդաշնակուին բնութեան բարեբերութեանց։ Թուրքահայ վաճառականութեան էական մէկ թերութիւնն ալ եղած է ան՝ որ ուղղակի արտադրող չըլլալով նախնական նիւթերու և գործուածներու՝ հարկ եղած է իրեն ապրիլ միջնորդ վաճառողութեամբ, որուն մէջ արհեստապէս մուտ կը գործեն սուտք խոստմունք և լեզուագարութիւնք քան ճշտութիւնք ճշմարտութիւնք և կըշռաչափ ուղղութիւնք։ Այլ ո՛չ երկիր ո՛չ երկինք տևապէս չեն ներդաշնակուիր սուտերուն և չարերուն հետ. ատոր համար է որ ըսուած է «Տիրեսցեն ուղիղք ընդ առաւօտս» և թէ «բարի անուն բարեաց և այնոցիկ ոյք ուղիղ են սրտիւք, իսկ Թիւրեալքն 'ի յափշտակութիւն՝ գնան 'ի կորուստ»։ Սըր Ճոն Լըպոք ալ, որ Խորհրդարանի անդամ և Լոնտոնի առևտր. սենեակին նախագահ է, կըսէ յայտնապէս՝ թէ «գործի մարդ մը, որ միանգամայն ճարպիկ է, պէտք է միշտ մտադիր ըլլայ ամէն բանի մէջ ուղղամիտ ըլլալ»։ Ուղղութեա՛մբ կըրնանք յաղթե՛լ սուտերուն և միանալ ուղիղներուն հետ, որ միութեանց մշտնջենաւորն է. իսկ սուտին դէմ՝ միշտ պիտի գտնուի աւելի հզօր սուտ մը յաղթող, որուն դարձեալ հզօրագոյն սուտ մը պիտի յաղթէ, և այսպէս մինչև վեր-

Digitized by Google

ջին սուտը, որ պիտի տապալի հրաշազօր ուղիղին հան- դէպ, որչափ անմիշան ալ ըլլայ աս: 'Դարձեալ' գիտնական ու համեմատական նեղ խելամտութիւնները կչիռ աղբիւր դնելով մշտօրեայ շահերու՝ պէտք է յանձնել միացածը ներքին ու արտաքին պատեհութեան ու տեւել անվնաս, առաջինն հաշուելով միշտ, երկրորդէն յուսալով և զգու- շանալով հաւասար շրջահայեցութեամբ:

Ինչպէս Լահէյեան Իրիսով՝ խաղաղութեա՛ն դար մը կերևի 20րդ դարը, նոյնպէս պայքարի դար մը եղաւ ըստ մեծի մասին՝ 19րդ դարը, Մեծն Նաբոլէոնէն մին- չև Լորտ Ռոպէրդսն 'ի Թրանսվալ:

Եւ այս պայքարը, զոր կապիկ ու աշխարհիկ իմաս- տասիրութիւն մը նոր իրագործեց կեանքի պայքար անու- նով, բնական էր որ մուտ գործէր վաճառականութեան ալ մէջ: Հայ վաճառականք ալ նմանողաբար ետ չմնա- ցին այդ պայքարի մասին, և լծուելով ասիական հրա- պարակներու մէջ տիրող կիրքերուն և խորագիտու- թեանց՝ եղաւ ան նախանձաւորութենէ տարբեր յո՛յժ տարբեր մախացող պայքար մը: Նախանձիլ ընկերին յա- ջողութեանց և հարստութեանց վրայ, զայն ընկճել բամ- բասել քուն գլել ջանալ բարի միջոցներով, վարկաբեկ ընել, քարընդոտնել, վերջապէս ետ ձգել ու վնասել՝ ընդհանրապէս ա՛յս եղանակով ըմբռնուեցաւ և գոր- ծադրեցաւ Հայոց մէջ այդ պայքարը: Հա՞րկ է ըսել՝ որ այդպիսի կռուի մը արդիւնքն ալ չեղաւ օգտակար բան մը, և այսօր անկեալ տուներու և հարստութեանց գէթ քառորդին կործանման պատճառն է այդ անընկերա՛կան մախանքը:

Այլ մենք կըսենք՝ ի՛նչ փիլիսոփայութեամբ ալ որ գեղերեսուի, կապիկ թէ սկեպտիկ, պայքարն էապէս լաւ բան մը չէ թէ՛ առանձնական թէ՛ հանրական տե- սակէտով, քանի որ միշտ կենթադրէ սկզբամբ միուն

Digitized by Google

բարձրացումը միւսին անկումով կամ, աննկատաբար, երկուստեք կործանում. և քանի որ կռուելու պայքարելու համար չէ՝ որ աշխարհ եկած ենք այլ բանաւորապէս ապրելու համար։ Անդո՛րր, ընկերասէ՛ր, պաղարի՛ւն, տրամախոհո՛ղ գործունէութի՛ւնն է՝ որ Պօղոսի՛ն ալ Սօղոսի՛ն ալ Ապօղոսի՛ն ալ հաւասարապէս օգտակար կըլլայ, ուր և առաքինութիւնք բարութիւնն անշշուկ անազմուկ յառաջ կերթայ և վատութիւնք չարութիւնն 'ի սկզբանէ իսկ չկրնար ասպարիզել։ Մարդկային ընկերական բնութիւնն անգամ՝ գլխովին անհա՛շտ է կռիւի գաղափարին, և ուր կիրք ու կռիւ կը գործեն, հոն կարգ, յառաջդիմութիւն, բանականութիւն և երջանկութիւն գործ չունին։

Վաճառականութեան նման յարաբերական ու հաղորդական գործ մը՝ ամէնէն ա՛ւելի կարօ՛տ է խաղաղիկ ընկերական ոգիին։

Անձնասէր ու չուայտ ամուրիութիւնն ալ այն ներքին պատճառներէն է, որ կը վատեն վաճառականութիւնը, և մերոնց մէջ բաւականէն աւելի ճարակած է այս վիճակը՝ կեանքի սխալ ըմբռնումով և արեւմտեայց չեղեալ ու ապօրէն կողմերն օրինակելու մտահաճութեամբ։ Պէտք է միանգամ առ միշտ գիտնալ՝ որ ամուրիներու համար շատ ամուլ է վաճառականութիւնը, չունենալով ճշմարիտ յաջորդ ու գաղտնեկից մը՝ զաւակ կամ փեսայ. այս անբնական վրիպակը գործած են մեր հին վաճառականներուն մեծ մասը, որով և օրինաւոր յաջորդութիւն մը չեն ձգած յետնոց։ Արդի՝ մանաւանդ եւրոպաբնակ՝ հայ վաճառականներէն ոմանց համար ալ կիմանանք վերջերս որ իրենց հաշուած, դիզած, ժառանգած հարստութեանց կարեւոր մասը՝ սովորած են պարբերաբար երթալ վատնել Բարիզի ու նման քաղաքաց հաճոյքի ատեանները։ Ատոնց համար կարեւո՛ր է

Digitized by Google

անգամ մը յետահայեաց ակնարկ մը նետելով՝ նկատել նախորդ վաճառականներու ամուրի մասին վախճանն և գործերուն ելքը. ո՞րն անոնցմէ չէնք շնորհք տուն տեղ մը ձգեց, ո՞րը շնորհքով կտակ կամ բարերարութիւն մը, ո՞րը գութի արձան մը և կենդանի անուն մը կենդանի յաջորդի մը վրայ, որ տեսակ մը անմահութիւն է պարկեշտ ու բնական սահմանի մէջ։

Ընդհակառակը՝ ժամանակին կոկիկ ամուսնութեամբ տուն տեղ եղողներն և զաւակաց ու եղբարց փորձառապէս առաջնորդողներն՝ յաջողած են հիմնել աւելի հաստատուն գործեր ու շարունակել քան անոնք, որ աջէն ձախէն ամէն տեսակ հրապոյրէ ու հաճոյքի թակարդներէ ըմբռնուած միանգամ՝ չեն կըրցած 'ի դէպ ժամանակին հիմնել իրենց և յաջորդաց համար նուիրական բոյն մը կեդրոնացեալ ու կեդրոնացուցիչ։

Այս կողմէն՝ Հրեաներն՝ այն անհաւորապէս լուրջ երկիւղած ու պահպանողական ժողովուրդն որչափ գովենք և օրինակենք՝ քիչ է, անոնք՝ Ռոչիլտի այդ եղբայրնե՛րն՝ էին որ Լոնտրայի մէջ չբարոյ ամբողջ թաղ մը մաքրեցին. բարոյացուցին իրենց ամուր օրինակովն և արժանացան անգղիական մեծ հանդէսներու(1) հրապարակային գովեստիցը։ Դարձեալ Հրէի՛ց մէջ է՝ որ մնանկութիւնք հազուադէպ են, ու այդ ոգւով տիրած են իրենք՝ առաջին դարէն մինչև ցայսօր՝ աշխարհի բովանդակ դրամական ու վաճառական հրապարակներուն՝ Չինաստանէն մինչև Ռուսաստան, Ամերիկայէն մինչև Աւստրիա-Հունգարիա, Հռոմէն մինչև Աղեքսանդրիա ու Գահիրէ և Հնդկաստանէն մինչև Աւստրալիա՝ մանաւանդ երկրորդակարգ վաճառումներու և սեղանաւորութեանց մէջ, պահպանելով իբր ամէնուրէք իրենց պահպանական Կիքոն [?] և Մովսիսական օրէնքն աննկուն։

(1) Մանաւանդ 1905 ին Review of Reviewsներուն մէջ։

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

ԺԸ.

1880—1890

Քրիստոնէական Սէր-Կրօնքին թոյլտուութիւններն այսքա՜ն ծայրերը տանի՞լու էին մերոնք, որ կը շահավաճառեն՝ Հրէից հակառակ՝ ամէնէն քրիստոնեայ և պարկեշտ երկիրներու մէջ։ Այս կողմէն ո՛րչափ գովենք մեր գաւառացիներուն մեծ մասը՝ կարծէ. ա՛ս է իրենց Պոլսեցւոց վրայ յառաջիկս յաղթանակներում գլխաւոր պատճառն ալ։ A bonne semence, bonne récolte, Բարի՛ ցանքը բարի՛ հունձ կը բերէ: Նոյն երևոյթը կը նշմարուի նաև մեր բժիշկներէն շատերուն վրայ, որ իրենց նիւթապաշտութեան հաւատարիմ երկրպագու յաւիտենական՝ նիւթ ու մարմին կորած նիւթ ու մարմին կը պաշտեն սկիզբէն վերջ, առանց հոգիի և ինչի որ հոգիէն կը բղխի. բաղդատեցէ՛ք մանաւանդ ամուրի բժիշկներն ու ամուսնացեալ բժիշկները։

Ամուրութեան վնասներուն ամէնէն շօշափելի ցոյցը տուած կըլլանք՝ երբ ուշադրել տանք Կ. Պոլսի հիւանդանոցին մշտական երևոյթը. հոն պատսպարեալներուն՝ խաբեր համար պաշտօնեայ, ծեր, հիւանդ, անկար, անկեալ, արտուղեալ, որբ, անառակ և այլն և այլն՝ եթէ ոչ ամէնը, գէթ մեծ մասն ամուրիներ ու ամուրեաց զոհերն ու բարեպտո՛ւղներն են, որ այդքան ծանր և անթեթևնալի բեռ մը եղած են ժողովուրդին վրայ և բարերարութիւնը կը չեղեցունեն պաշտօնապէս, մե՛ղք է

վերայ մեղաց, պարտք ի վերայ պարտուց, կաշ ի վերայ կաշուց։

Հապա՛ կուսակրօն ամուրիներու հրապարակը. Աստուած անփորձ պահէ անո՛նց ալ նուիրական թիացմէ, որ օր մը՝ գէթ օ՛ր մը միայն հազար տարուան մէջ՝ Ս. Սահակով մը կամ Ս. Ներսէս Շնորհալիով մը փոխարինեն հանրութեան վրայ իրենց ծանրացուցած պճղնաւոր բեռը...։

Վաճառականութիւնը վատեցունող միւս պատճառ մըն է ժառանգութիւնը, որ կ'ըլլայ հօրմէ կամ մօտաւոր ազգականներէ գործի անվարժ չորիկ աշխարհիկ ուտողներու՝ անկարող գործ մը հիմնելու կամ շարունակելու և իրենց կտակողին սարքուած գործը կանոնաւորապէս քանեցունելու։ Ի՜նչ քրտինքով շինուած հիմնուած արուեստական ու վաճառական տուներ՝ քայքայուած են այսպիսի պատրաստ ուտողներու ձեռքով. որպէսզի իրենց քրտա՛քն ու հանճարով հաստատցող հարց որդիք մսխող, վատնող, աւերող, անդոյր և պանդոյր ըլլան՝ լաւագոյն և կանոնաւորագոյն է կրթել մեծցունել անոնք իրենց հարց և պաշտպաններուն անցած նեղ ճամբով, կամ անկէ նուազագոյն չափ լայն ճամբով մը՝ մինչ հսկողութեան ներքև, և ճախարակել այնպիսի կաղապարի մը վրայ՝ որ հեռի ըլլայ լայն այն արահետներէն, որոց նմոյշները կը փալփլին Բերայի շիտակ ճամբէն մինչև եւրոպական մարաքաղաքներու մեծ ու պերճ պուլըվառները...։

Ասոնց կցորդ կուգայ միամիտներուն ցուցամէր շըռայլութիւնը, հագուստի, կապուստի, ճայի փետուրներու, երեկոյթներու, պալոներու, թատրերու եւլն եւլն. ծայրայեղօրէն սիրահար, որով կը դառնան կըլլան ունայնութեանց գնայուն մոստրաներ՝ ի վնաս իրենց հօր, ամուսնոյն, եղբօր եայլն։ Գիւղական և արուարձան-

հայ բնակարանք՝ մեկուսացման զգաստութեան և տնա-
սէր իմաստութեան մեծ դեղեր են այսպիսեաց համար։
Ասո՛նց համար ալ դարձեալ՝ օրինակելի ուղղիչներ կըր-
նան ըլլալ Հրեայք ու գաւառացի Հայք։ Կ. Պոլսի մէջ
հետզհետէ պարպուելու վրայ են բնական վայելչու-
թեամբ, օդով, ջուրով, չուրջ պարտէզով և ծառաս-
տանով, դրախտացեալ և ամա՛ն վայրերը, և գլուխն
առնողը՝ Բերա կը վազէ. Բե՛րա՝ այս է Պոլսեցի ցուցա-
սէրին Օմեղան, և անկէ անդին՝ Բերացիք թո՛ղ պատ-
մեն՝ (եթէ գտնել կարենան իրենց արուեստական այդ
դրախտին մէջ) նոր փրցուած յոյսի կոյս և կանաչ տերև
մը ի ձեռին։

Անցնի՛նք անցնի՛նք Բերայէն՝ բաղդախաղի սեղան-
ներուն քով. Տէ՛ր իմ, ի՛նչ գիշերներ լուսցուած, ի՛նչ
գրպաններ պարպուած, ի՛նչ գայթագղութիւններ խա-
փուցուած։ Եւ հետեւեալ առաւօտուն՝ մինչ արևը վեց
ժամուան ասպարէզ առած է և Հաճի աղան եօթը
ժամ է գործի սկսած՝ իր հսկա՛յ դրամագլուխին մանրա-
մասնութեանց գլուխը՝ մեր ժառանգորդը կամ միւսի
Օննիկը դեռ նոր աչուըները չփչփելով՝ առջի գիշերուան
անուրջները կը տրորէ՛ ու կը տրորէ՛, ժամու մը արդու-
զարդէ ետք հազիւ 7 կէսին ինքզինքը ճաշարա՛ն նետե-
լու անկէ 8½ի՛ն իր գործին, մեղա՛յ՝ իր ժառանգա՛ծ
գործին վրայ երերուն և երազուն ստուեր մը ձգելու,
և արձակելու քանի մը ջղագրգիռ հրամաններ իր յա-
պուշ կրթեալ կամ երես ելած ստորադրեալներուն, ե-
րեկոյին դարձեալ նոյն ողբերգական կատակերգութիւն-
ները չարունակելու համար, մինչև որ լըմննայ ամէն-
քան, մինչև առած դրամօժիտն անգամ՝ եթէ դժբաղ-
դաբար ճանչցած ալ է Հիմէնը. և դարձեալ դժբաղդա-
բար՝ այսպիսիները բացառութիւն համարուելու չափ քիչ
ալ չեն՝ մանաւանդ Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա և Աղեքսանդ-

Digitized by Google

րիս։ Ահա այսպիսիներն՝ որ իրենց ամօթն զգալու չափ թաղուն ալ են և կազմած են հայ-լայֆական թաղուն շրջանակ մը անմատչելի՝ ունին միակ պատասխան մը, «կեանքը չվայելե՞նք» կըսեն. — վայելեցէ՛ք, բարո՛վ վայելեցէ՛ք, բայց այդ չէ՛ կեանքը, այլ բուն կեանքին մէջ՝ կեանքէ դուրս երևակայական կեանքի մը ափեղ-ցփեղ ներկայացումն է ադ —։

Սկեպտիկ յօժարութիւնք — ահա ինչ որ շատ ընդ-հանրացած են մանաւանդ արդի սերունդին մէջ և կա-ռաջնորդեն անել արահետներու անոր առ խարխափ ըն-թացումները։ Սկեպտութի՛ւն, այսինքն՝ տարակոյս կամ ուրացում իրական սքանչելի գոյութեան և զայն վա-րող մեծ Բանին վրայ, տարակոյս կամ ուրացում ինչ գեղեցիկ և հիմնաւուրց յոյսերու որ կան և կաղեն կը համեն այդ գոյութեան տխուր թուած կողմերը։ Տա-րակոյս և ուրացում վերջապէս իրաւունքի և արդա-րութեան, որոնց փոխա՚ակած են իրենց վրայ ամբար-տաւան ինքնասիրութիւն, կարկատուն քմահաճոյք, սնամէջ բերմունք և շինծու հաճոյքներու մարմաջ մը, որ հանապազօր կը սնանի հանդէսներով, պարահանդէս-ներով, Ֆրանսական յօդուածոյ բաց վէպերով և սալոն-ներու զգլխիչ կատըրտուքներով։ Եւ ասոնց անմիջա-կան հետեւանք կըլլան գործի մէջ հաւատքի և արիու-թեան, մարդասիրութեան, ծնողական, ամուսնական, որդիական և ազգականական պարտուց բացարձակ մո-ռացում և լրատեաց օտարասիրութիւն, որ են ճշմա-րիտ բարոյական սնանկութիւնք, որոց ետեւէն ալ շատ կը հասնին նիւթական սնանկութիւնք։ Այսչա՛փ պարզ ստոյգ և բանաւոր կեանքի մը մէջ՝ այդչափ բարդ ան-ստոյգ և անբանական ստուերակեցութիւն մը՝ որպիսի՝ խաւար անդունդներու կառաջնորդէ զիրենք՝ բանիմաց-ներո՛ւն քեամիշներո՛ւն կը թողունք ուսումնասիրել։

Եւ այսքան փորձութիւններու ընդդիմակներու առ-ջեւ կռուելու չափ՝ կարժէ՞ ինչ արդեօք վաճառակա-նութիւն բռուածը։

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

ԺԹ.

1880—1890

Եթէ ըստ մեծի մասին ա՛յդ ընթացքով չարունակէ՝ յոլով մը անգամ չարժեր։ Հետաքրքիրներէն անոնք, որ Ս. Գիրքին կարեւորութիւն տալու մը աստիճան երկիւղած ալ են, թող կարդան մոլի և ամբարտաւան վաճառականութեան վրայ Եսայիի մարգարէական պատգամները՝ մանաւանդ ԻԳ. գլուխին մէջ, նմանապէս Եզեկիէլի ԻԷ. ԻԸ. գլուխները՝ Ողբք ի վերայ Ծուրայ եւ ի վերայ իշխանին Ծուրայ։ Վաճառականութիւնը, մանաւանդ այդ մակաբոյծներէն զերծ վաճառականութիւնը, կրնայ տալ մեծ դիւրութիւններ ընկերական ցաւոց մեղմացումին, բարի ու խաղաղ յարաբերութեանց, հանգիստ և պատուաւոր կեանքի, գիտութեանց և բարոյից զարգացման։ Վաճառականութիւնը, մանաւանդ մանիֆաթուրայի արդա՛ր վաճառականութիւնն երկրագործութենէն ետք՝ առաջին ազնիւ ու ազնուացուցիչ արհեստն էր մեր բարի Նախնեաց, Նահապետաց։ Վաճառակա՛ն էին Աբրահամ, Յակոբ, Յովսէփ և Յոբ, և աս՝ արգելք մը չեղաւ իրենց միանգամայն ըլլալու գիտութեանց, տանուտիրական մեծութեանց, տոհմային նահապետութեանց, իշխանական ազնուականութեանց և անպար արդարութեան ու համբերութեան ռահվիրաներ, աստուածպաշտութեան և տոհմասիրութեան աստղեր։ Հիներուն ամէնէն ազնուական իմաստասէրը, Պղատոն, որ երբեմն ոսկին ու առաքինութիւնն իրարու հետ հա-

կակչիւ կը հռչակէր, գովեստը կը հիւսէ տարազագործական ոստայնանկութեան և վաճառականութեան, և զայն իբր օրինակ կը բերէ արքունի հեղինակութեան և վարչութեան[1]։ Վաճառականութեամբ տեսակ մը ապահարկ պատիւ և արձակութիւն ձեռք բերին Հրեայք՝ նոյն իսկ Հռոմի պէս խիստ ու այլատեաց կեդրոնի մը մէջ[2], ինչպէս և վերջերս ի Բրիտանիա[3] և ի Չինաստան։ Վաճառականութեա՛մբ Սամուէլ Մուրատ, Ղարամեանք, Սէթ Աբգարեանք և Նուպարեանք մեծցան ի Հնդիկս և յԵգիպտոս, ու կրցան ա՛յնքան բարութիւն կտակել իրենց յաջորդացն ու հասարակութեանց։ Վաճառականութեամբ նշանաւոր հանդիսացան հին Հայերն . իբր ամենուրեք՝ աշխարհի չորս մասանց վրայ. բայց անոնք առտնին ու ընկերական շատ բարեմասնութեանց վրայ՝ ունէին նաև միստիկ այն աղուանուշ հոգին, որ կը ներշնչուի կրօնքին վճիտ և խորունկ ալքերէն, որ կուղղէ մարդը մանկանացու երկնային ուղղիչ քանոնով մը և որ՝ հակառակ արդիականաց ոմանց վերացական ու անգործնական ընելուն՝ կուտայ շատ իրական ու գործնական արդիւնք, սա տարբերութեամբ որ այդ արդիւնք չե՛ն ռէքլամաւոր և պոռոտ չըլլալնուն համար՝ անտես կը թուին այդպիսեաց համար նաև անգոյ, վասն գոյութեանց ճակատագիրն ա՛ս ըլլալով՝ ի պատիժ թերեհաւա՛տ կուրութեանց....։

Վաճառականութիւնն՝ ահա ա՛յս ձևերով և միա՛յն այս ձևերով՝ կարժէ բա՛ն մը, մեծ բան մը, մանաւանդ Բիւզանդիայի պէս գաւառի մը ու Կ. Պոլսոյ նման քաղաքի մը՝ երկրագործութեան և վաճառական յարաբերութեանց բարեդէպ վայրերուն մէջ։

---

(1) Պղատոն՝ Քաղաքականութիւն:

(2) Թ. Մոմզըն Պատմութիւն Հռոմէական, Գիրք Ե. Գլ. 11։

(3) Անգղիայի մէջ հրեայ լորտերու Թիւն ցայսօր եօթնի հասած է։

Digitized by Google

Վոսփորի երջանիկ նեղուցն՝ աջէն Եւրոպան ձախէն Ասիան համբուրելով՝ որ երկրաբանական կամ արուեստական խլրտմանց բերումով կը ձգի ալ Սեաւ ծովէն դէպի Մարմարան ու Եգէականն՝ օժտած է վաճառական յարաբերութեանց այս երկու լոյծ հրապարակներուն, իրենց ճոխութեանց գեղեցկութեանց ու պէսպիսութեանց վրայ, վաղեմի Նեղոսէն տասնապատիկ աւելի նախամասնութիւններով և դիւրահաղորդ շաւիղներով։ Այսպիսի յարմարաւոր շրջավայրի մը մէջ ալ՝ Հերեան այն աղամող ցանցն, որ Կ. Պոլիսի երկրորդ բլուրին վրայ ինկած՝ Սիրքէճիէն մինչև Պայազիտ, Ջընտան Գափուէն դէպի Թավուգ Բազար տուրևառի բանուկ ատեան մը յարդարած է, ոլորտապտոյտ փոտակներու մէջէ հաւանաբար տարին 12,000,000 ոսկիի ոգևորեալ առևտուրներ մը կը տաղաւարէ, ու կրնայ ապրեցունել կերակրել լիութեամբ առնուազն 20000 հոգի. Նոյնը կրնանք ըսել Աղեքսանդրիայի փիւնիկ Նաւահանգիստին և կիսով չափ Զմիւռնայի ոմրուխտ Ծոցին համար։ Այս դիպող կեդրոններուն մէջ՝ Թուրքահայք ի՛նչ համեմատական յառաջդէմ գնացքի մէջ են՝ չե՛նք կրնար սահմանել առայժմ ճշդութեամբ։

Բայց կրնա՛նք ամէն վստահութեամբ ըսել՝ թէ անոնք շատ ետ կը մնան Հրեաներէն և Յոյներէն, որոց առաջիններն իրենց արդարամէտ այլամերժ ու անշշուկ շարքաշութեամբն (1) և ահաւո՛ր զգօնութեամբ և միւսներն՝ Յոյները՝ ճարպիկ ճկուն և զգայնիկ կրթութեամբ ու իմաստասէ՛ր քրիստոնեա՛յ խոր բերումներով՝ գրաւած են գերաղանց դիրք մը թէ՛ մեծ վաճառականութեան թէ՛ սեղանաւորութեան թէ՛ մանր մունր առևտուրներու մէջ, ու մեր Թուրք երկրակիցները՝ մանա-

(1) Կ. Պոլիսի ամէնէն հարուստ հրեայն՝ հայ Խաճափի մը հաւասար ծախքով կապրի տունով տեղով։

ւանդ վերջին տարիներս՝ իրենց դատողական գիտութեանց և տեղական պարզուկ արուեստագիտութեանց վրայ աւելցուցած են վաճառական ժրութիւն մըն ալ գործնական, զոր սերունդ մը առաջ գրեթէ բնաւ չունէին։ Իր հին աւանդական բեղուն բարեմասնութիւնները տակաւ թօթուող մերկացող Հայն ալ՝ փոխան օրինակելու Եւրոպայի ժողովուրդներուն աւելորդ գիտութիւններն ու վարելակերպն՝ եթէ ջանայ նմանիլ տեղացի այս Յունաց փափուկ ճարպիկութեանց և ջերմեռանդն համերաշխութեանց, Հրէից տոկուն և մանրահաշիւ գործունէութեանց, Թուրքաց պարզ և ուղղամիտ կենցաղին՝ լաւագոյն և հաստատագոյն բան մը ըրած կըլլայ կարծենք. «Լաւագո՛յն է անմիտն և իմաստնագոյն՝ ի տան իւրում քան իմաստունն ի տան այլում». սա՛նք մե՛ր տունին մե՛ր հրապարակին մարդի՛կն են. անոնք եւրոպացի՛էն աղէկ գիտեն մեր գործատեաններուն պարտն ու պատշաճը։ Պէտք է անո՛նց նմանիլ։

Վաճառականութեան պարապող անձանց պարտ է նաև չըսպառել կեանքի վախճանին՝ գործէ քաշուելու համար. պա՛րտ ու բանաւո՛ր ալ է՝ գէթ 60էն ետք՝ քաշուիլ գործէ, և հաւատարիմ ստորադրելոց յաջորդաց կամ որդւոց յանձնելով զայն՝ տալ զինքն աւելի՛ ազնուական ծրի գործերու, աւելի՛ կեանքի պտղաբերութեանց. ու այսպէս չարժողներն՝ աւելի՛ բարեբաղդ եղած են քան անոնք՝ որ մինչև վերջը Մամոնայի ջերմ պաշտօնեայ՝ Մամոնայի աղմկալից սրահներու մէջ աւանդած են իրենց հոգին՝ ոչ այնքան արժանի երկարակեցութեան։ Խաչիկ և Յարութիւն Փափամաճեան, Մանուկ Սմբատեան, Սենեքերիմ Մանուկեան, Յովհաննէս Յակոբեան ու նմանիք աւելի՛ իմաստութիւն ցուցած են այս կողմէն՝ քան միւս հին Թուրքահայ վաճառականք. Ծերութիւնն ալ՝ ըլլայ միջակ ունևորութեամբ՝ հարս-

Digitized by Google

տութիւն մը, մանաւանդ կեանքի հարստութիւն մըն է երբ անձնական ալ ըլլայ։

Վաճառականութեան մէջ նկատելի սկիզբներէն մին ալ է՝ կենալ իր վարժուած շրջանակին մէջ և փորձառութեամբ աշխատիլ մնայուն իր գործին միայն և անկէ ընդունել երբեմն քաղցն ալ, որ կը լեցունէ ի դէպ ժամուն շահ և դէնի Թերոյթները՝ «փոխ տալով շատ բան, այլ պարգեւելով և ո՛չ ինչ» ըստ հին առածին։ Աւելի ձեռներէցներու համար լաւ է գաղթականութիւնը՝ փոքր կեդրոններէն դէպի մեծ կեդրոն։

Դարձեալ՝ սկիզբէն մեծ վաճառականութեան զբաղիլն ու մեծ դրամագլուխներու հետ խաղալն աղէկ վախճաններ ունեցած չեն։

Խելքն ու ճարտարութիւնը՝ փոքր դրամագլուխներով լաւագոյն գործեր դարձունելուն և շահելուն մէջն է․ փոքր ու նեղ առևտուրներու մէջ փոքր հասակէ վարժուողները՝ փոքր դրամագլուխով անգամ կըրցած են շարունակել տևել ու մեծնալ աստիճանաբար՝ աշխատութեան փորձառութեան և լրջութեան ամուր հիմերուն վրայ հաստատուած։

Այսօրուան Կ․ Պոլիսի բիւզանդին վրայ շատ են անոնք՝ որ մանրավաճառութեամբ աշխատասիրութեամբ սկսած՝ եղած են մեծկակ դիրքերու տէր, ու կը տևեն աւելի ապահովութեամբ այդ դիրքերուն մէջ քան ի սկզբանէ քաղքէն նպաստաւորեալներն ու ժառանգաւորեալները։ Եւ աս է՝ գործն իր այբբէնգիմէն սկսիլը։ Պէտք է նաև տարեւոր ընթացքին մէջ՝ ընդունել սա մարդասիրական ու գործնական սկիզբը թէ իրաւապէս ու անկեղծութեամբ հաշիւի առնելու է միշտ գնորդի՛ն ալ օգուտը, և հոս է մեծ գաղտնիքը վաճառողի՛ն ալ օգուտին։

Digitized by Google

Հիմնաւոր առաջնորդութեամբ վարժութեամբ և ուղղութեամբ սկսողք շարունակողք՝ կըրցած են յաջողիլ իբր անընդհատ վաճառականութեան նման հաշուելի ու բազմադէմ գործի մը մէջ, և անոնք որ ըստ բերման ժամանակաց և ըստերիւր սկսած և աջ ու ձախ չեղած են շահադիտաբար՝ ըստ բաղդի ըստ ժամանակաց և ըստերիւր ելևէջներով նուաղած վատած ու ինկած են։

Նոյնպէս՝ ճարտարութիւնն և արուեստը ձախողաբար խաղերուն մէջ կարծողները՝ դժբաղդաբա՛ր թէ բարեբաղդաբար ամէնէն մեծ զոհերն եղած են իրաց հանրական անխաբ ու անաչառ գնացքին։ Ճարտարը՝ հիմնապէս ընդդէմ է վաճառական ոգւոյն, ինչպէս բնութեան մէջ ամէն գործի. արեգակէն սկսեալ մինչև լոյսի յետին շամանդաղն՝ իրենց յաւիտենից ընթացքին մէջ չեն խաբեր ՚ նա՝ միշտ արևելքէն ճիշդ ու անխաբ կ'ելլէն ծագելով և լուսաւորելով, սա՝ միշտ լոյս և ճշդութիւն նշողելով ամէնայետին հիւլէին անգամ. Եւ ըստ այսմ՝ խաբողներն ամէնէն աւելի խաբուողներն ալ եղած են բնաբար։ Խաբէ՛լ առգնողը, խաբէ՛լ վաճառողը, խաբէ՛լ ընկերը կամ պաշտօնեան, խաբէ՛լ վերջապէս ազգականն ու իր բարին մտածող միամիտը, այս ամէն խաբէութեանց գործօնեաններն՝ ո՞չ ապաքէն կը խաբուին իրաւապէս ամէնէն մեծ ճշմարտութենէն ամէնէն մեծ ու անխաբ ատեանէն, կարծելով թէ իրենց խաբէութիւնները չտեսներ մեծ Աչքն՝ որ անողոք է ու անաչառ որ կը տեսնէ ամէն բան և կը խաբէ իմն ամէնէն վարպետ խաբեբաներն անգամ շատ ճշմարիտ դիւրութեամբ՝ կարծեցունել տալով անոնց թէ ինք չտեսներ իրենց խեղճ ու կրակ խաբէութիւնները։ «Ա՛յն իսկ վարձք նոցա»։ Մեր սոյգ հանճարին և ճարտարութեան վրայ շատ տխուր գաղափար մը տուած կըլլանք՝ երբ խոստովանինք որ ստիպուած ենք ապրիլ ու մխիթար-

Digitized by Google

ուխել յաճախ սուտով, շահիլ յաղթելի սուտով. բայց, տուածին չափին ու յաջողութիւնը կրնա՞յ ճշմարիտ ըլլալ։ Մեր մէջ ալ կը գտնուին ճարպիկ կարծուածները, որ սովոր են «ո՛չ» ի չեչտով «այո՛» մը ըսելով՝ կարգադրել կարծել ամէն գործ՝ որ իրենց կը ներկայանայ, մանաւանդ իրենց ազգակիցներուն կողմէն, և այդ բացասականն չեշտին միայն հաւատարիմ մնալ։ Մէկ երկու երեք՝ կը յաջողին այդպիսիք պատրել դիւրախաբները, բայց անկէ անդին՝ յայտնուած [illegible]թին յաւիտենականն, կորուստը վարկի, այդ երկու երեք յաջողութիւնները՝ կրնա՞ն փոխարինել ատոնք։ Չէ՞ մի որ վերջապէս ու յաւիտենապէս իրենք խաբուած ու պատժուած կըլլան այդպէս։

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Ի.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Բազմագէտ ու բազմաշրջիկ, Եւրոպացի մը՝ քանի մը տարի առաջ՝ յայտնելով հանդերձ իր մասնաւոր համակրութիւնն Հայոց վերաբերումով՝ կըսէր մեզի « Բովանդակ Փոքր-Ասիան ու Կ. Պոլիսը մեծ մասով պըտըտեցայ և իմաստասիրեցի ու դիտեցի որ Հայք շահու համար ամէն բան կընեն, այո՛, ամէ՛ն բան. և աս՝ աղէկ նշան մը չէ. ես Հայերը սիրելուս համար կըսեմ ձեզի զայս »: Շահու կամ ստակի համար ամէ՛ն բան. Աստուա՛ծ իմ. ըսել է չենք խղճեր եղեր գործել ամէ՛ն մեղք՝ մեղքին ամենամեծին՝ աւելաշահութեան Մամոնայի (1) համար. եթէ վկայութիւնը բարձրէն գիտուն

(1) Մամոնայի ու աւելաստացութեանց ինքնակործան յիմարութեան վրայ սքանչելի՛ կըսէ Օրթոտոքս մեծ եկեղեցիին մեծ Դեմոսթէնը, Յ. Ոսկեբերան, զոր ուզողը կըրնայ աշխարհաբարի թարգմանել տալով հասկընալ մամոնայի աշխարհին բո՛ւն վիճակը.—

Ի սովոյ հարկէ չգիտեմ վայրապար զոք վախճանեալ. քանզի մարթի բազում ինչ յամենայն կողմանց հնարել այնմ աղետից մխիթարութիւն. իսկ վասն ընչից և մեծութեան և այնպիսի շահաւորութեանց ըզբազումս իսկ ցուցանեմ քեզ կոտորեալս, զոմանս զաղտ և զոմանս ի հըրապարակի, և բազում այնպիսի նշանակօք լի են ճանապարհք և անտառք և հրապարակք. նաև զծովն իսկ լցեալ արեամբք տեսանիցես: Զի ո՛չ զերկիր միայն կալաւ այն բռնութիւն, այլ և զհամատարած անդունդսըն աղխաղխեաց ելից բազում անօրէնութեամբ. ոմն նաւարկեալ շրջի վասն ոսկւոյ, և ոմն սպանանի վասն նորին, դարձեալ նոյն բռնութիւն զոմն ընչաւէտ առնէ, և զոմն սպանող: Եւ արդ զի՞նչ չյուսալի քան ըզմամոնայն կայցէ, յորժամ վասն նորին և տար աշխարհս հարկանիցես,

Digitized by Google

մարդէ մը չիդար՝ ո՞վ կը հաւատար իր աչքին վրայ այսպիսի չարագուշակ լուրի մը...։

Ընենք ապա վերջմպէս ու կարեկցապէս՝ թէ մեր մէջ այս մեղքին գլխաւոր աղբիւրն է կայր տենչ մը նիւթական մեծութեանց. ամէն ոք մեծ մասամբ՝ մինչև երբեմն յետին գեղջուկը՝ կուզէ ըլլալ քաղաքացի ու հրամանահան. ո՛չ ոք գիւղացի բայց միայն բժշկին խորհուրդով, ան ալ՝ ամիս մը երկու ամիս միայն, և անգամ մը բանը բանէն անցնելէ՛ն ետք. ամէն ոք ըլլալ կուզէ հարուստ քսակով, ո՛չ ոք սիրտով և մարմինով, ամէն ոք պատրիկ ու մագիստրոս, ամէն ոք գըրագէտ, ոչ ոք արհեստագէտ ճիշդ և գրագէտ ու բանասէր խոնարհ. շա՛տ ոք Աստղիկի սիրեցեալ ու Կրեսոսի փեսայ և շա՛տ ու շա՛տ ոքուհի Ապողոնի հարս դիցուհի՛։ Եւ այս մեկաշումանիքն բռնուածներուն մեծ մասը՝ կը սնանքայ կը ճեմէ կը ճախրէ անճիւղն դուրսեր՛րն իրենը արժան այն յատուկ փակարանէն, ուր կարծեօք խե՛ղճ արտուզիները դատապարտուած են չարչարուելու անլուր անբողոք... և սակայն ճշմարի՛տ պարկե՛շտ մեծութիւնը վաճառականութիւնն և ազնի՛ւ յառաջդիմութիւնն այնպէս կը համեմատին այս կարգի մեծամոլութեանց հետ, որպէս Արևելք Արևմուտքին, կայծակը կայծին, հոգին ուռուցիկ չոգիին հետ։

և ճզունս յանձին առնուցուս, և սպանանիցես։ Այլ ո՞, ասէ, ողորմիցի Թովչի օձահարի։ Պարտ էր գիտակցող անազորոյն բռնութեանն փախչել ի ծառայութենէն, և այրել զզմնդակ ցանկութիւնն։ Եւ զի՞րդ, ասէ, իցէ այնմ հնար։ Երկ այլ սեր ըլին սիրոյն մուծանիցես, զերկնիցըն։ Որ արքայութեան ցանկայ, արհամարհեսցէ զագահութիւն։ Որ եղև ծառայ Քրիստոսի, մի՛ լիցի ծառայ մամոնայի, այլ և տէր եւ։ Քանզի փախստականին ի նմանէ զհետ սողէլ գալ սովոր է, և որ զհետ կաւթողին լինիցի՝ փախչի։ Ոչ այնպէս զոք պատուէ՝ որպէս զարհամարհիչս իւր, և ո՛չ զոք այնպէս այպանէ՝ որպէս զնորին ցանկացողսն, ո՛չ միայն ծաղր կացուցանէ, այլ և ընդ բազում կապանօք հարկանէ։ (Ոսկեն. Մատթ. Գիրք Ա. ճառ Բ. էջք 136/7)։

Digitized by Google

Գործիս պատմական ու ժամանակագրական մասը մինչև 1890 և Թելադրական ու խորհրդածական մասն՝ այսպէս մինչև ներկայ բարեբաղդ տարին հասցունելով՝ փութանք ուրեմն կնքել ։

Բարեբաղդ, այո՛, մեծ տարին՝ ուր յարաբերական աշխարհին մէջ տեղի ունեցան ամէնէն մեծ և ուրախառիթ դէպքերն ի վէպս ազգաց. — Լահէյի խաղաղութեան աշխարհաժողովն և Նորագոյն սահմանադրութիւնները, տեսապէս՝ կրօնական գլուխներու և իմաստասէրներու բարի ջանքով և գործնապէս քաղաքագէտներու կայսրերու և նախագահներու փորձագէտ կարգադրութեամբ՝ այդ տիեզերական ժողովն և Թուրքիոյ Նոր Սահմանադրութիւնը գրել տուած եղան միանգամ ևս քաղաքավարաց կանաչ սեղանին վրայ տիեզերական անդորրութեան և արդարութեան թէն գիրն ալ ։ Այդ խաղաղութիւն և արդարութիւն՝ բանալու վրայ է մեծ հորիզոն մը վաճառական ժիր աշխարհին համար ալ՝ Ճապոնէն մինչև Ամերիկա Բարեյոյսէն մինչև հիւսիսի ցուրտ բևեռն՝ հակառակ յոռետեսներու տարակոյսին ։ Աշխարհի ամէնէն վաճառական ազգին՝ Բրիտանիայի անկեղծ ու համարձակ ճիգերն առ այդ, իրեն Վեհափառ Պետին անդադրում գործունէութեամբ՝ ակներև գրաւական մըն են թէ այդ խաղաղութենէն և արդարութենէն ամէնէն աւելի պիտի օգտուի միջնազգային վաճառականութիւնը ։ Մեր բարեբաղդ Թուրքիան ևս ունեցաւ՝ այդ խաղաղութեան և արդարութեան մէջ իր արժանաւոր ձայնն ու բաժինը՝ շնորհիւ բարեխնամ կառավարութեան և Նոր Սահմանադրութեան, որով կը դառնայ աշխարհի ամէնէն բարեդէպ երկիրն ու կլիման և որուն մէջ փոքր ինչ չէ Թուրքահայոց բաժինն ալ ։

Թուրքիոյ առևտրական հրապարակին վերջին տագնապներն ու անձկութիւնները կը թուին անցաւոր

Digitized by Google

մանաւանդ [illegible] ու պայքարող յառաջդիմութիւններէն դէպ ի նոր աշխարհ ու անզգալի համերաշխական գործունէութիւնն անցք մը, պէտք չէ երկնչիլ. աշխարհն կը պատրաստուի նոր և անդորր շրջանի մը.—

«Դարադարձ յաւիտենից առնու ըսկիզբըն կարգ անդրէն(1)».

Թէպէտ յամրօրէն այլ երօրէն՝ Իբրև եօթը չքնաղ ու յաւիտենական զոյներէն առ այժմ ամէնէն կարևորն և կարապետը՝ կանաչը միայն ցոլացունելով անպատրաստ յարդարումի մը սեմոց վրայ։ Հեռի՛ք է որ գիտնանք յարգն ու սահմանը։

Թուրքահայք՝ որոց դիրքը աւելի դիպող տրամադրուած է բնուստ ցամաքային բո՛ւն վաճառականութեան և միջնորդութեան, պէտք է լրջութեամբ պատրաստուին այդ շրջանին և թօթափեն իրենց վրայէն ինչոր կան անցեալէն կնճիռի, կռիւի, վրէժի, պայքարի յետադիմական բերումներ ու տգիտութիւններ։ Պէտք է մանաւանդ ոյժ տան իրենց ցամաքային վաճառականութեան, որուն չա՛տ նպաստաւոր ալ է Փոքր-Ասիայի ցամաք ու հաղորդարար կալուածը։ Ինչպէս հին ժամանակ՝ Ցոյնք և Փիւնիկեցիք, և նորումս Հոլանտացիք Անգլիացիք Իտալացիք ծովային վաճառականութեան, այսպէս ալ Հայք և Հրեայք ցամաքային վաճառականութեան վարպետներն եղած են ու պէտք է որ ըլլան այսուհետև։ Կովկասէն Պարսկաստանէն մինչև Հնդկաստան և Ճաբոնիա բա՛ց է իրենց առջև։ Այս կողմէն՝ մանաւանդ մեր գաւառացւոց համար՝ բացուած կը համարուին նորանոր դուռներ՝ հեռագրական, թղթատարական, երկաթուղիական նոր նոր դիւրութիւններով։ Պէտք է մանաւանդ՝ տեղական ընթացիկ լեզուներու հետ՝ մշակել նաև անգղիերէն գործնական մեծ լեզուն, զոր կը խօ-

(1) Վիրգիլ, Հովուականք.

Digitized by Google

րին այսօր աշխարհի վրայ 130,000,000 մարդիկ, առանց հաշուելու Ամերիկայի ու Ափրիկէի գաւառականները։

Պէտք է մանաւանդ ինքզինքնին տան երկրագոր-ծական գործառնութեանց ալ, որուն այնքան խրախու-սիչ միջոցներ հայթայթած է վերջերս Օսմանեան բա-րեխնամ կառավարութիւնը։ Երկրագործութիւն և վա-ճառականութիւն՝ երկու հինաւուրց եղբայր քոյրեր են իրարու, որ կը սնանին իրարմով. բայց աշխարհի վրայ ոչ մէկ գործ կայ երկրագործութեան հաւասար՝ բնական խաղաղական ազնուական և մարդու սկզբնական երա-նակեցութեան նպաստաւոր՝ բնութեան անհուն մեծվա-յելչութեանց և ճոխութեանց հետ ուղղակի անմիջնոր-դական յարաբերութեան մէջ դնելով անկեալ մարդուն հոգին ու մարմինը։

Առևտրական վաճառական ու նման գործերէ զզ-ուած յուսահատած մարդիկ՝ պէտք է քիչ մըն ալ տան իրենց խելքն ու միտքն երկրագործական օրհնեալ ար-ուեստին, մանաւանդ մեր բազմաթիւ վանքերն ու վա-նականները(1), ձեռուընին կապկըպած դրամատէրները, աւելորդ բժիշկներն ու փաստաբանները, գրագէտները, վարժապետները, օրագրողներն ու ամէն անոնք՝ որոց ասպարէզը կարի՛ խճողեալ կարի՛ անպիտանացեալ է՝ հետամուտներու չափէն աւելի բազմութեան և ուրիշ կարևոր ու անյաղթելի պատճառներով։ Առաջին քանի մը տարին՝ սկզբնական դժուարութեանց և ծախուց քիչ մը ստոյիկ համբերութեամբ տոկալով՝ պիտի գտնեն երկ-

(1) Երկրագործական և ուսումնական հաստատութեան մը համար յԵ-րուսաղէմ՝ երեք չորս տարի գրիչ, սիրտ, լեզու և պատի՛ւ անգամ ի զուր մաշեցուցինք յԵրուսաղէմ և ի Կ. Պոլիս՝ Երուսաղէմական խնդիրին ան-դուլ կարգադրութեան ի նպաստ, բայց ի զո՛ւր. սատանան անդադար կը հանէր մեր դէմ և՛ խծուծս և՛ խծուծս և՛ խծուծս. Վերջը չեկա՛ւ դեռ այս imbroglioին . . .

Digitized by Google

քաղործական այդ պատապամանց մէջ նիւթական շահ, միտքի ու մարմինի պարզ խաղաղութիւն, տանին ու քաղաքային կեանքի անխռով դիւրութիւն, և որ ամէնէն չքնաղն է՝ առողջութիւն հոգիի ու մարմինի։ «Երանի՜ երկրագործաց՝ եթէ գիտեն ու գիտնան իրենց բարեբաղդութիւնը»։

Երանի՜ նաև մեզի՝ եթէ մեր կարգին քիչ շատ փորձառութեամբ և տեսականով՝ կըրցանք քանի մը բարի թելադրութիւններ ներշնչել մեր Թուրքահայ ժիր ու ազնիւ գործի մարդոց՝ տալէ ետքն իրենց նախորդաց վրայ պատմական այս երկտասնեակ գլուխները, որոց մէջ ջանացինք գլխաւորապէս անկեղծ քան շողոքորթող ըլլալ՝ մեր ծանօթութեանց անձուկ հայեակէն։

Մենք գրեցինք՝ թերևս շատերու համար կծու և անհաճոյ այլ ճշմարիտ ու գործնական հաշուելին և նետևելին. մեր գիտցածներէն և փորձառու ջոջերու թելադրածներէն ու հանրական օգտասիրութենէ՝ հարկադրեցանք ընել այսպէս։ Իցի՛և թէ ուրիշներու առաւելութիւններն ու սխալները մատնացոյց ընելու ատեն՝ մենք քիչ սխալած ըլլայինք։

Սխալիլը մարդկայի՛ն է, բայց իր մարդ ըլլալը գիտցո՛ղը միայն կրնայ ընել այս պարզ խոստովանութիւնն և ուղղել իր սխալները. մենք ի հարկէն պատրաստ ենք ուղղել մերինները՝ մաղթելով որ մեր ընթերցող գործի մարդիկ ալ նոյնն ընէին իրենց կամայ ակամայ սխալներուն համար, և ասո՛վ երկուստեք կը շահինք խաղաղութեամբ, որ է դուռն երջանկութեան և ճշմարիտ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ։

Հետեւեալը ցանկն է Փոքր-Ասիայի գլխաւոր վայրաց մինչեւ 1895 նշանաւոր վաճառականներուն։

ԱՄԱՍԻԱ

Իբրանոսեան	Եղբարք	Մանֆաթու.	վճռ.
Մարտիկեան	»	»	»
Յ. եւ Մ. Պէքթիմուրեան	»	Խողակի	»
Հաճի Կարապետ Փափազեան		Արմտիքի	»
Սարգիս Իփէքճեան		Խողակի ու Աֆիոնի	»
Հաճի Տիգրան Թէլլալեան	»	» »	»
Հաճի Կարապետ Սարաճեան		Մանիֆթ.	»
Թ. Կ. Մարտիկեան Եղբ.		Խուրտավաթ, Թօնաֆիյէ	

ԶԻԼԷ

Իբրանոսեան	»	Մանիֆթ.
Յ. Յ. Զպլագեան	»	» եւ Աֆիոն
Յարութիւն Հարիկեան		»

ԷՐՊԱԱ

Տարըճեան Եղբարք		Մանիֆթ.	Ծխախոտ, Ոչխար
Ծատուրեան	»	»	»
Աւետիս Մկրեան		»	
Աւետիս Թիւֆէնկճեան		»	

ԹՕԳԱՏ

Իբրանոսեան Եղբարք	»	
Ապտալեան	»	Թիւլպէնտ
Շիշմանեան	»	»
Հաճի Կարապետ Աստուածատուրեան		Եազմաճի
Յ. Քէչէճեան եւ Որդիք		Մանիֆթր.
Դաւիթ Զամքէրթէնեան		Ալիւրի Ֆապրիգա

Digitized by Google

ՍՎԱԶ

Իբրանոսեան Եղբարք .	Մանիֆթր.
Հաճի Սինան Գազալեան	Ճէլէպի Վաճ.
Աւետիս Շահինեան	» »
Կարապետ »	» »
Օտապաշեան—Շիրինեան	Խուրտավաթ
Աճէմեան Եղբարք	Խալիի »
Բենիամին Թօփալեան	Մանֆթր.
Յակոբ Մենծիկեան	Կաշիի »

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

Իբրանոսեան Եղբարք	Մանիֆթր.
Գ. Ճիզմէճեան	»
Գ. Էլպիկեան	Մանիֆայի
Ֆէնէրճեան Եղբարք	Խուրտավաթ
Յովհ. Գալագեան	Արմտիքի

ՉՈՐՈՒՄ

Իբրանոսեան Եղբարք	Մանիֆթր.
Սարգիս Թինթօնեան	»
Արմենակ Տատուրեան	Արմտիքի
Կարապետ Արսլանեան	Թօհաֆիյէ

ԵՕԶՂԱՏ

Իբրանոսեան Եղբարք	Մանիֆթր.
Հաճի Աղամ Աղամեան	Թիֆթիկ բուրդի ճէլէպէ
Հարիկ Գարալեան	Մանիֆթր. և Արմտիք
Մանուէլ Աբիկեան	Պատրաստ զգեստի վաճ.
Կարապետ Աբրահամեան	Մանիֆթր. և Խուրտավաթ

ՍԱՄՍՈՆ

Իբրանոսեան Եղբարք	Մանիֆաթր.

Digitized by Google

Տարըճեան	»	Մանիֆթր.
Աւետիս Մկրեան		»
Մարտիկեան	»	»
Գամպէրեան	»	»
Մաթոս Մաթոսեան		Ծխախոտ
Միսաք Մսրեան		»
Գաբրիէլ Չէքէմեան		Ալիւրի Վաճ.
Յակոբ Չիչիեան		» »
Տօնիկեան – Ճինիսիզեան		Երկաթի, Արմտիքի
Մառանեան		Ալիւրի Ֆապրիգա
Կարապետ Մըսրրեան		Գանթարճէ
Աբէլ Կիւլպէնկեան և Ընկ.		Երկաթ
Մաթիոս	»	»
Թ. Կ. Մարտիկեան Եղբարք		Թօնաֆիյէ
Ֆէնէրճեան	»	»
Կարապետ Իբրանոսեան		Ալիւրի
Ղազարեան Եղբ.		Երկաթի, Արմտիքի
Միհրան Ընգապապեան		Սեղանաւոր
Փիրանեան Եղբարք		Արմտիք
Պալէճեան	»	»
Տիլսիզեան	»	»

ՏՐԱՊԶՈՆ

Իբրանոսեան Եղբարք	Մանիֆթր.
Մառանեան	»
Արապեան	»
Յ. Թահմազեան	»
Վ. Տէր Օհաննեանեան	»
Մախոխեան	Գօմիսիօնճի

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐ

ԷՋ.	ՏՈՂ.	Վրիպակ	Ուղղեալ
8	8	հետ։ Բայց է	հետ, բայց է
67	6	Նազարեան	Հազարեան
88	7	հրապարակէն	հրապարակին
98	31	Նազարեան	Հազարեան
115	30	վաճառականք	Հայ վաճառականք
127	19	գլխորտիկան	գլխորտիկան
142	24	մին	մինչ
131	11	Jujeph	Juseph
151	28	բանեբարութիւնը	բարեբարութիւնը

Digitized by Google

Յ. Գ. ՄՐՄԸՐԵԱՆԻ ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

		Ղրշ.
Ա.	Հուգոնի Փոսկոլեայ եւ իպ. Պինտ ի գերեզմանս. սպռծ.	5
Բ.	Կենցաղ կամ Դաստիարակութիւն Սրքնըրի	10
Գ.	Աշկյուրիա, իննեակ իմաստասիրական »	5
Դ.	Հին օրեր ու այդ օրերու մեծատունք »	5
Ե.	Աշկյուրիա յերուսաղէմ	10
Զ.	Հին օրեր եւ Պուկտ Խաչատուր Միսաքեան	7½
Է.	19րդ Դար եւ Յովհ. Պրուսացի Տէրոյենց	12½
Ը.	Ստուերք Հին Դէմքերու, տասնեակ	5
Թ.	Թուրքահայ հին վաճառականութիւնն եւ վաճառականք	12½
Ժ.	Պատմութիւն Թուրքահայոց տասն եւ իններորդ դարու՝ վարչական, վաճառական, իմացական եւ արուեստական 600 էջ. (ի բաժանորդագրութեան)	—
ԺԱ.	Աշկյուրիա, տասնեակ իմաստասիրական՝ յաւելեալ եւ յարդարեալ (Բ. տպագրութին)	—

Հեղինակը պատրաստ է՝ իր տրամադրելի ժամերուն՝ գրական, պատմական, բանասիրական, փիլիսոփայական ու առևտրական նամակներու յօդուածներու և գիրքերու սրբագրութիւն և խմբագրութիւն ընել, Անգղիականէ, Ֆրանսականէ, աշխարհաբառ ու գրաբառ թարգմանութեանց ուղղութիւններ մատնացոյց ընել և նման նիւթերու վրայ խորհրդակցութիւններ տալ՝ արժանի պայմաններով։ Նաև Ճաբոնական դասեր ու թարգմանութիւններ՝ իր երէց եղբօր միջոցով։

Դիմել՝ կամ գրել իր հասցէին՝ Պ. Պալենց և Յովհ. Աշճեան գրատուններն ի Զաքմաքճըլար Կ. Պոլիսի կամ Սկիւտար, Թոփհանելի Օղլու Ճատտէ՝ Թիւ 15։

Գին 12½ ղրուշ

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
7210
Digitized by Google

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/